

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Juni 1907.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, voorzitter, Dr. W. MARTIN, Emmastraat 26, 's-Gravenhage, Dr. W. VOGELSANG, Oosterpark 77, Amsterdam of Mr. N. BEETS, Joh. Verhulststraat 51, Amsterdam, secretaris.

Officieele Berichten.

Algemeene Vergadering.

De Algemeene Vergadering van den Bond zal dit jaar te Kampen gehouden worden op Zaterdag 6 Juli.

Na aankomst van den trein van 11.13 G. T. begeven de deelnemers zich naar het Stadhuis, waar zij verwelkomd zullen worden door het Gemeentebestuur. Daarna zal gelegenheid gegeven worden om te lunchen (koude lunch met koffie of bier in de Societeit het College aan den IJssel à *f* 0.60 per persoon).

De vergadering wordt gehouden in de bovengenoemde societeit. Hierin wordt verslag uitgebracht door den Secretaris en rekening en verantwoording gedaan door den Penningmeester. Na verkiezing van het bestuur en het vaststellen van de plaats van bijeenkomst voor de volgende vergadering zullen door het bestuur eenige voorstellen aan de vergadering worden voorgelegd en wordt er gelegenheid gegeven tot bespreking van punten in het belang van den Bond of van algemeen oudheidkundig belang. Zij die uitvoeriger mededeelingen wenschen te doen of besprekingen in te leiden, worden verzocht hiervan minstens vier dagen te voren kennis te geven aan den Secretaris. Aan het eind der vergadering zal de Heer F. A. Hoefler eenige mededeelingen doen over Kampen. In verband met den beperkten tijd is ditmaal verder geen spreker uitgenoodigd.

Na afloop der vergadering zal een rondgang gehouden worden door de stad, waarbij de belangrijkste punten in de stad, in de hierna volgende beschrijving nader omschreven, bezocht zullen worden onder leiding van de H.H. F. A. Hoefer, archivaris te Hattem, en A. J. Reijers, hoofdopzichter der gemeentewerken te Kampen. 's Avonds wordt een gemeenschappelijke maaltijd gehouden in de Stadsgehoorzaal te Kampen (à f 2.50 per couvert buiten den wijn), na afloop waarvan aan de bezoekers door den burgemeester van Kampen een concert wordt aangeboden.

Wegens het beperkt aantal logementen te Kampen en te Zwolle wordt aanbevolen om zich tijdig van logies te verzekeren, indien men aldaar wenschte te overnachten. Hotels te Kampen: Pays-Bas en de Dom van Keulen en te Zwolle: de Keizerskroon en het Heerenlogement.

Zij die aan den maaltijd wenschen deel te nemen, worden dringend verzocht om hiervan vóór 3 Juli kennis te geven aan den Heer F. A. Hoefer te Hattem.

Toegang tot de vergadering, met recht van deelneming aan de bezichtiging van de stad, den maaltijd en het concert, hebben alle leden en corresponderende leden van den Bond en alle leden van aangesloten vereenigingen.

Namens het Bestuur,

J. C. OVERVOORDE, *Secretaris*.

Bezienswaardigheden te Kampen.

Vóór en tijdens de republiek werd Kampen onder de Overijsselsche hoofdsteden in de tweede plaats genoemd.

Ligging. — De stad ligt op den linker oever van den IJssel, vermelding verdient echter, dat eertijds nog een tak dier rivier ten Zuiden van Kampen liep.

Onder geen anderen naam dan Kampen komt de stad voor, die tot het begin van de 19e eeuw met een C geschreven werd.

Oorsprong. — Het Noord-Westelijk gedeelte van Overijssel bestaat, evenals een deel van het Zuiden van Friesland en van Drente, uit betrekkelijk laag gelegen groenlanden. In het oog springt echter, dat in het gedeelte, dat tusschen of langs den IJssel, het Zwarte Water en de Vecht ligt, zich hoogere zandheuvelds bevinden van mindere of meerdere uitgestrektheid. Begrijpelijk is het, dat de oudste bewoners zich bij voorkeur op deze hoogten hebben neergezet, vooral zoolang de rivieren, IJssel en Vecht, telkens buiten hare oevers traden. Dit schijnt ook de aanleiding geweest te zijn voor de oudste bewoners van Kampen om zich op de lang uitgestrekte hoogte langs den IJssel te vestigen. Het ontstaan der Zuiderzee in de laatste helft der 12de eeuw, die zich tot nabij Kampen uitstreckte,

gaf aanleiding tot uitbreiding der scheepvaart van Kampen langs den IJssel en naar den Rijn en over de Zuiderzee naar het Noorden en naar Vlaanderen en Engeland. De hierdoor aangelokte bevolking deed het verkeer toenemen en ontwikkelen. Dit moest aanleiding geven, dat Kampen van het overige landgerecht werd afgescheiden en stadrecht verkreeg.

Stadrecht. — Wanneer dit geschiedde is onbekend. De stadbrieven van Deventer en Kampen bestaan niet meer, maar uit het feit, dat Deventer steeds de eerste, Kampen de tweede en Zwolle de derde stad onder de groote steden van Overijssel genoemd werden, meent men te moeten afleiden, dat Kampen vóór Zwolle stadrecht kreeg. Bekend is dat Kampen dit recht in 1227 nog niet had, in 1248 echter wel, zoodat men kan aannemen dat de verleening omstreeks 1230 plaats had.

Keizerlijke vrije Rijksstad. — In 1495 werd Kampen door Keizer Maximiliaan tot keizerlijke vrije rijksstad verheven.

Wapen. — Het wapen van Kampen werd den 24sten November 1819 bevestigd door den Hoogen Raad van Adel, krachtens Kon. Besluit van 20 Februari 1816, n°. 69. Voor deze bevestiging had Kampen den 5^{den} Februari 1815 een teekening in kleuren overgelegd.

Dit wapen bestaat uit een schild van azuur beladen met een zilveren burcht. Beneden de schortpoort hangt een schild met de stadskleuren: zilver en azuur. Het schild is gedekt met een kroon, twee aanzierende klimmende leeuwen in natuurlijke kleuren vormen de schildhouders.

Kleuren. — De kleuren der stad zijn zilver en azuur.

Muntrecht. — Reeds vóór 1397 had Kampen een eigen munt, in genoemd jaar bevestigde Keizer Wenceslaus de stad in dit recht. Deze oorkonde van 4 April 1397 berust nog op het Oud Archief. Sedert 1583 was de provinciale munt te Kampen gevestigd. Na soms geheele of gedeeltelijke staking in de 17de eeuw op verzoek van de Generaliteit eindigde dit munten in de 18de eeuw geheel.¹⁾

Uitleggingen. — De oudste bebouwing van Kampen is niet met zekerheid bekend. Men zal echter niet ver van de waarheid af zijn de oudste bewoners te zoeken aan de Westzijde van de Oudestraat en wel iets boven de St. Nicolaaskerk tot iets beneden het H. Geestgasthuis. De oudste en eerstvolgende woningen waren begrepen tusschen den IJssel en den Burgwal, die de eerste stadsgracht vormde en even boven de St. Nicolaaskerk met den IJssel in gemeenschap stond. Volgens overlevering, die ook steun vindt in de lijn, die de Burgwal beschrijft, liep de stadsgracht aan de benedenzijde, waar nu de Botervatsteeg is, naar den IJssel. In den aanvang der 14de eeuw werd de Burgwal tot in de Buitenhaven doorgetrokken Reeds in 1346

1) Het Muntgebouw was eens gevestigd in de gebouwen van het Bagijnenhuis, later »Oude Convent» genoemd, dat in de Papensteeg, thans Schoolstraat, stond, en zich uitstrekte van het St. Nicolaaskerkhof tot aan den Burgel. Het muntgebouw werd in 1810 afgebroken en de overgebleven ringmuur in 1822.

was de stad in drie cluchten of wijken verdeeld: de Boven-, de Horst- (later Cellebroederswijk, de Broederwijk) en de Buiten- of Uiterwijk.

Het toenemen der bevolking was oorzaak, dat in 1462 begonnen werd met het graven der buitengracht »250 schreden buiten de Zwanepoort tot aan de Reve». Die Reve was eertijds een belangrijk vaarwater en liep van de Cellebroederspoort naar zee. In 1465 werd dit werk voortgezet van de Reve tot de Hagen. Deze gracht bevond zich nagenoeg ter plaatse, waar zij nog ligt. Sedert het laatst der 14de eeuw was er een voorstad ontstaan tusschen de Beneden of Buiten Haven en Brunnepe, wier naam »de Hagen» reeds in 1344 voorkomt. In 1387 werden bouwverordeningen voor de drie stegen in de Hagen — zeker de Waterstraat, Oudestraat en Nieuwestraat, die daar bestonden — uitgevaardigd en wier strekking de spoedige opruiming der gebouwen in oorlogstijd was. Later worden in die voorstad, behalve de genoemde straten, vermeld de Wetering, de Sielsteeg, de Noordpoort enz. Binnen haar lag de St. Jurrienskapel, terwijl in de 14de eeuw de Rijn of Riete om de Hagen liep. Deze Riete liep van de stadsgracht langs den Steendijk en vervolgens met een bocht in den IJssel. Nadat de Hagen in 1524 en later in 1578 door Rennenberg zeer door brand geleden had, werd het overgebleven gedeelte in 1672 vernield en door vestingwerken vervangen.

De Vesting. — Het oorspronkelijke Kampen, bestaande uit een lange rij huizen, meestal aan de Westzijde der Oudestraat gelegen, was aan eene zijde beschermd door den IJssel, maar bovendien beschut door een dijk van het Oorgat tot de Botervatsteeg. Deze dijk liep waar thans ongeveer de Burgwal is. Later plaatste men achter den IJsselkant en achter den Burgwal een houten palissadeering, om tegen een onverhoedschen vijandelijken aanval beveiligd te zijn. Van 1318—1320 verving men de palissadeering door steenen muren met torens, breidde de stad naar de Zuidzijde uit en groef een gracht, den Burgwal, terwijl een dijk, de Vloeddijk, aan de overzijde gelegen, aan den IJsseldijk aansluitende, de stad tegen zeewater moest beveiligen.

Nederzettingen buiten de stad in het Noorden gaven aanleiding tot het doortrekken der stadsgracht, den Burgwal, zoodat het gedeelte tot de haven in de ommuring werd opgenomen. In 1369 lagen de in herbouw zijnde St. Nicolaaskerk en de gebouwd wordende O. L. Vrouwekerk binnen de stad. Voor den bouw der stadsmuren om het bovenste gedeelte der stad waren groote hoeveelheden steen en kalk te Coeten¹⁾, Utrecht en elders in 1336 en 1337 aangekocht.

De groote uitgaven in 1383 gedaan voor de bemuring hebben zeker betrekking op de uitbreiding der vestingwerken tot aan de haven. Van 1389—1392 werden de muren der stad vernieuwd en verzaard en van meerdere poorten en torens voorzien. In die omwalling worden vijf poorten

1) Zie voor Kathen Hoefers Kerk van Hattem, bl. 50 n. 6.

vermeld, vooreerst de Hagenpoort en vroeger reeds de Vischpoort, de Koornmarktspoort, de Zwanenpoort en de Geertspoort. Van deze poorten is thans alleen nog in haar geheel de Koornmarktspoort over.

Gelijktijdig met het graven der buitengracht, begonnen 1462 en voortgezet 1465, werd met den bouw der nieuwe stadsmuur daar ter plaatse begonnen. Aan de binnenzijde was zij voorzien van bogen. Acht voet dik zijnde verhief zij zich 27 voet boven den grond. In dien muur vond men de Veene-, de Horst- later Cellebroeders-, de Broeder-, de Kalverhekken- en de Hagenpoort. Tusschen die poorten werden ronddelen en torens gebouwd. Na den bouw van den nieuwen muur werd die ten Oosten van den Burgwal afgebroken, alleen de wachttoren bij het Oorgat bleef staan, werd later als kruittoren gebruikt en in 1809 afgebroken. Van 1493—1499 werd wederom aan de stadsmuren en wel aan de Westzijde naar den kant der Broekweide gewerkt, terwijl van 1500—1507 de muren aan den IJsselkant grootendeels hersteld en vernieuwd werden. Hierdoor kwamen ten slotte 17 groote en kleine poorten in de ommuring voor en wel: de Hagenpoort, O. L. Vrouwe- of Kalverhekkenpoort, de Broederpoort, de Horst- of Cellebroederspoort, de Veenepoort, de Koornmarktspoort, de Meerminnepoort, de Blaauwehandspoort, de Lampetpoort, de Kolde Ovenpoort, de Melkpoort, de Vischpoort, de Houtzagerspoort, de Karperpoort, de Botervatspoort, de Leeuwenpoort en de Kleinepoort.

Iedere toren had een naam. De voornaamste van deze waren: de Wildvank, staande bij de Hagenpoort en gebruik wordende tot gevangenis, de Leeuwentoren bij de Vischpoort, waar de leeuwen onderhouden werden, die nu en dan uit Spanje en Portugal werden overgezonden; de Keizer- en Keizerinnetoren en de Katte- of Hoektoren bij de haven. Van deze torens wordt gezegd, dat hun muurwerk acht voet dik was.

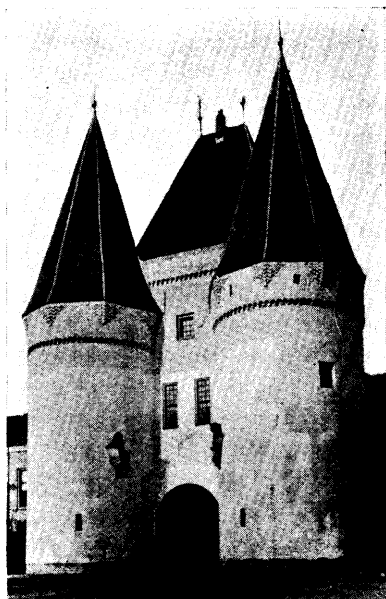
De ontwikkeling in den vestingoorlog stelde gaandeweg eischen, waaraan de ommuring van Kampen niet kon voldoen. Men trad daarom in 1580 over aan te brengen wijzigingen in overleg met den architect en burgemeester van Alkmaar, Adriaan Anthoniszoon. Als gevolg hiervan werd een aarden bolwerk bij de Veenepoort opgeworpen en in 1584 dergelijke werken bij de Cellebroeders-, Kalverhekken- en Hagenpoort.

De aanleg van een werk op den rechter IJsseloever ter beveiliging der brug vond in 1584 hevig verzet van de zijde van Deventer en Zwolle en kwam eerst in 1589 tot stand. De Staten van Holland gaven hiervoor 6000 gulden subsidie.

Een nieuw plan van bevestiging, dat de ingenieur Bombelles in 1680 indiende, werd niet aangenomen. Nog in 1785 werd een retranchement op den Westhoek van den Haatlanderdijk, waar deze noordwaarts overbuigt naar de Melm, volgens een plan van den Generaal-Majoor Dumoulin aangelegd.

Na dien tijd verviel de vesting met rassche schreden. De schans over den IJssel, reeds ten deele in 1673 geslecht, werd in 1792 geheel opgeruimd.

Op haar grond staat thans de Buiten-Societeit, die de Stadsherberg verving. Wat nog van de oude muren aan de landzijde over was werd in de 18de eeuw gesloopt, alleen ten Westen van de voormalige Hagenpoort vindt men nog overblijfselen. De laatste bogen van het Oorgat tot de Veenepoort werden in 1813 opgeruimd. De muren aan den IJsselkant werden in de 18de eeuw grootendeels afgebroken. Toch zijn hier en daar nog stukken er van over, o. a. ten Noorden van de Koornmarktspoort, een groot gedeelte van een veelhoekigen toren ten Zuiden van de voormalige Vischpoort en een gedeelte van een ronddeel ten Noorden van die poort.

Koornmarktspoort van den IJssel gezien.

Aanwezig zijn nog van de poorten: de Koornmarktspoort, de Cellebroederspoort en de Broederpoort en overblijfselen van de Hagenpoort.

De aardewerken, vóór de muren langs den IJsselkant in de 16de en 17de eeuw aangelegd, werden in 1843—1845 geslecht en de strook grond tusschen voormaligen muur en IJssel in den loop der 19de eeuw bebouwd.

Van 1830—1834 werden de wandelingen en het plantsoen op de vroegere wallen en bolwerken aangelegd, later geschiedde dit gedeeltelijk door den bekenden tuin-architect Zocher.

De Koornmarktspoort. — De Koornmarktspoort wordt genoemd naar de onmiddellijk er bij gelegen Koornmarkt. Vermoedelijk was zij oorspronkelijk in grondvlak alleen

een vierkante poort, waaraan later twee ronde torens aangebouwd werden. Het tegenwoordige middenstuk dagteekent waarschijnlijk uit het begin der 14de eeuw, de torens uit het einde der 14de eeuw.

Vermoedelijk is zij dezelfde, die in 1313 »de overste poorte'', de bovenste poort, genoemd wordt, omdat zij in de bovenstad stond in tegenstelling met de benedenstad, bij de O. L. Vrouwekerk. Dien naam verwisselde zij met dien van Koornmarktspoort in verband met het er achter gelegen plein, dat reeds in 1397 als Koornmarkt voorkomt.

In 1642 werd besloten haar tot woning in te richten, het vierkant draagt van de toen aangebrachte wijzigingen nog sporen. Een tijdlang schijnt zij voor het verkeer gesloten geweest te zijn, in 1645 werd zij echter op verzoek der omwonenden weder geopend.

Eens lag deze poort dichtër bij de rivier dan thans en onderhield het veerschip daar ter plaatse de gemeenschap met den rechteroever.

De doorgang werd omstreeks 1848 gewijzigd. De poort, een type van baksteenbouw, bestaat uit een vierkant gebouw, aan de rivierzijde door twee ronde torens geflankeerd.

Blijkbaar zijn de torens later hooger opgetrokken en toen voorzien van de tandsgewijze overmetselingen, die van boven driehoeken vormen, wier verlengde buitenzijden raaklijnen aan de cirkelvlakken van den toren vormen, teneinde aldus steun te verleenen aan de met leien gedekte torenspitsen.

Het vierkant is met een hoog opgaand leien dak gedekt, met veel sterker stelling aan de West- dan aan de Oostzijde.

De doorgang bestaat thans uit een muur, ter weerszijden gedekt door een tongewelf. Achter en boven deze muren vindt men nog op eenigen afstand de oude oorspronkelijke muren ter weerszijden en het oorspronkelijke kruisgewelf, met zijn peervormige ribben. Vermelding verdient, dat de grond bij en onder deze poort zóó opgehoogd is, dat de kraagsteenen van het kruisgewelf thans bijna vlak bij den beganen grond liggen. 1)

Cellebroederspoort. — Bij de uitbreiding in de 15^e eeuw verving deze poort de Geertspoort van der A. Zij werd Horst- ook wel St. Nicolaaspoort genoemd. Den eersten naam dankte zij aan den Horstweg, het verlengde van de Geertstraat. Na den bouw van het Cellebroedersklooster in 1475 kreeg de Horstweg allengs den naam van Cellebroedersweg en de poort sedert 1527 den naam van Cellebroederspoort.

Deze poort in 1465 gebouwd geraakte zóó in verval, dat de magistraat in 1607 besloot haar te vernieuwen. Thomas Berends, gezworen landmeter van Overijsel en schilder, wonende te Kampen, maakte het ontwerp voor de nieuwe poort. Mr. Berents Gerritsz. voerde de plannen uit van Maart tot November 1617. Voor het houwen van het stadswapen met de twee leeuwen en den steen met het jaartal werd Mr. Berents afzonderlijk betaald. Adam Maler vergulde het stadswapen, de leeuwen en den adelaar aan die poort. De poort bestaat uit een vierkant gebouw met aan elke zijde een toren. Boven den doorgang vindt men in het vierkante gedeelte de eerste verdieping en daarboven den zolder met straalsgewijze bindlaag. Aan de zijde van het plantsoen is het oude gedeelte van den onderbouw nog aanwezig, die doorloopt tot op den zolder; het uitstek der eerste verdieping werd volgens de plannen van Th. Berends er vóór gebouwd. Opmerkelijk is, dat de zandsteenen kraagsteenen en de er op rustende zand-

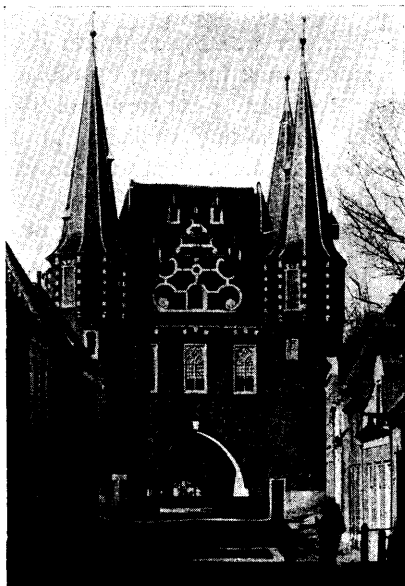
1) Hoe Kampen in den loop der eeuwen opgehoogd is, blijkt wel uit het feit, dat in den Noordelijken muur van het dwarspand der Boven- of St. Nicolaaskerk en in den Oostelijken gevel van het Oude Raadhuis zandsteenen met scharnierduimen zijn gevonden, waarvan dorpels der deuropeningen ongeveer 0.70 M. onder de tegenwoordige bestrating werden aangetroffen.

steen en plaat, waarop het uitstek rust, als houtconstructie behandeld zijn.

Aan de zijde van de stad vermeldt een steen met het opschrift »A°. MDCXVII" het jaar van de verbouwing der poort.

De doorsneden der torens vormen in grondvlak nagenoeg halve cirkels. Even beneden de eerste verdieping van het vierkante gebouw vormen uitstekende bogen friezen, rustende op kraagsteenen, waarboven elk der torens verder in een twaalfhoek zijn opgetrokken.

Toegang tot de eerste verdieping verkrijgt men langs een wenteltrap in den Zuidelijken toren. Hij bestaat uit een baksteen en treden, de laatste met baksteen ondermetseld, terwijl de er zich boven bevindende gewelven opvolgend gedeelten van tongewelven vormen. In den Zuidelijken toren verdient de aandacht op de eerste verdieping een laat-gothieke schoorsteen.

Broederpoort van de stadszijde.

Broederpoort. — Deze poort ontleent haren naam aan het Minder-broederklooster, dat in de straat, naar dit klooster genoemd, stond. Deze Broederstraat komt reeds in 1352 voor. Deze poort werd na den uitleg in 1465 op de tegenwoordige plaats gebouwd. In 1615 besloot men er een woning op te bouwen, volgens het ontwerp van Mr. Thomas Berends. Mr. Crijn Coenraets hieuw de leeuwen en ander steenwerk, terwijl men in 1615 druk aan het bouwen bezig was. Vroeger werd de poort bewoond door stedelijke ambtenaren, o. a. in 1645 door den praeceptor der Latijnsche School Gerhardus Sas.

Sedert 1697 had het chirurgijngilde zijn gildekamer op deze poort ¹⁾.

Deze poort bestaat uit een vierkant gebouw, waaronder de doorgang, en is op elken hoek geflankeerd door een toren. Het geheel is van baksteen opgetrokken met gebruikmaking van zandsteen. Het vierkant gedeelte heeft boven den doorgang een verdieping tot woonhuis ingericht en daarboven een zolder.

Aan de stadszijde behoort het gedeelte onder de waterlijst even boven de nis — waarin eens stellig een heiligenbeeld stond — zeker tot de oude poort; het stuk daarboven tot den bouw van Berends.

1) Vóór dien tijd was deze vergader- of gildekamer op de Leeuwenpoort,

Aan de buitenzijde staat op een steen het jaartal »1714'', toen een 0.60 M. dikke mantel tegen het geheele ondergedeelte werd aangebracht, waardoor de uitstek der eerste verdieping, door Berends aangebracht, nagenoeg in één vlak met het onderste gedeelte kwam te liggen. Hier ziet men twee gebeeldhouwde groefsteenen leeuwen, welke in de 17de eeuw den toegang boven het rechter landhoofd van de toenmalige IJsselbrug versierden. De muur achter den mantel van 1714 is nog de oorspronkelijke vijftiend'eeuwsche en loopt, al is hij hier en daar weggekapt, in zijn geheel door in de eerste verdieping.

Op den zolder is de diagonale verankering der bekapping opmerkelijk. De doorgang bestaat thans uit twee rechtstandsmuren, die de doorgangsoeningen verbinden, gedekt door een tongewelf. Deze muren zijn echter later ingebracht. De oude muren van den doorgang onder de poort zitten er achter, terwijl verder stellig de oorspronkelijke overdekking een kruisgewelf was. De torens aan de buitenzijde zijn achthoekig en afgesloten met spitsen, met leien gedekt. De torens aan de stadszijde zijn van onderen tot de eerste verdieping rond. Boven bogenfriezen, rustende op kraagsteenen van zandsteen, zijn deze torens verder tienhoekig opgetrokken en eveneens met spitsen met leien gedekt. Even beneden de daklijst van het vierkante gebouw zijn op de hoeken der zijvlakken liseenen afwisselend van bak- en biksteen, op kraagsteenen rustende aangebracht.

Boven den toegang tot den zuidelijken toren staat het jaartal »1619'', terwijl een wenteltrap met spil in baksteen en treden van dien steen naar boven voert.

Opmerking verdient het waaiergewelf boven den trap.

Hagenpoort. — De Hagenpoort ontleent haar naam aan de voorstad de Hagen, die vroeger ten Noorden der stad buiten hare muren lag. Zij wordt het eerst op het einde der 14de eeuw genoemd, diende sedert de 16de eeuw tot gevangenis en in de 17de eeuw ook als plaats van gijsseling. In 1615 voorzag men haar van een mantel van metselwerk. Bij een herstelling in 1729 werd zij deerlijk verminkt door het verlies van twee spitsen, die afgeplat werden. In 1891 werd zij op geringe overblijfselen na geheel gesloopt.

St. Nicolaas- of Bovenkerk. — Vermoedelijk bezat Kampen reeds in in de 8ste eeuw een houten bedehuis, dat in de 11de eeuw door een steenen Romaansche kerk vervangen werd en op zijne beurt voor een Gothieke plaats maakte. Op grond van verschillende gegevens, waarin wel niet uitdrukkelijk de Gothieke Kerk genoemd wordt, meent men te moeten afleiden, dat haar aanvang uit het laatst der 13de eeuw dagteekent. In 1343 werd grond voor het kerkhof gekocht, waaruit men besluiten kan, dat het gebouw een vasten vorm had aangenomen. Omstreeks 1345 werkten meester Herman, de steenbicker, en Christiaan, vermoedelijk zijn broeder, aan de kerk. Vierentwintig jaren later — 1369 — ging de stad met meester Rutgher van Ceulen een overeenkomst aan, waarbij zij hem als

»wercmeyster'' van de St. Nicolaas- en O. L. Vrouwekerk aannamen. In 1393 was men nog met den bouw bezig, terwijl in 1453 en 1456 wederom druk aan de kerk gearbeid werd. In deze kerk had de Raad een kapel, de Schepenkapel, met een afzonderlijk aangesteld en bezoldigd kapelaan.

De toren, die vermoedelijk vervallen was, werd in 1516 volgens de plannen van Mr. Clement van der Gouwe herbouwd. De overeenkomst met hem den 19 Juli 1516 aangegaan is nog aanwezig. Belangrijke herstellingen hadden in 1611 plaats. Verzakkingen, eerst naar den kant van de Nieuwstraat en sedert 1649 naar de Oudestraat, eischten vele werkzaamheden in 1627, 1628, 1629, 1647, 1648 en 1650. Na het raadplegen van vele bouwkundigen, waaronder in 1647 Jan Adriaensen Leeghwater, droeg men aan Mr. Johan de Jonge, architect te Dordrecht, op de voorziening tegen het overhangen. Deze arbeid was in het begin van 1689 afgelopen¹⁾.

Het dak van den toren werd in 1662 vernieuwd, het tegenwoordige dagteekent van 1808.

De kerk was vóór de hervorming gewijd aan St. Nicolaas en bestaat uit een hoogen middenbeuk met twee opvolgend lager gelegen zijbeuken aan elke zijde. Middenbeuk en zijbeuken zijn in vijf gewelvakken verdeeld, elk met een kruisgewelf overdekt. Tegen den middenbeuk met zijne zijbeuken sluit in het Oosten een dwarspand met vijf, met kruisgewelven overdekte, gewelvakken aan. In het verlengde van den middenbeuk verheft zich evenhoog het koor met een sluiting van zeven zijden van een twaalfhoek. Het koor bestaat verder uit drie gewelvakken met kruisgewelven, terwijl de koorluiting met een stergewelf gedekt is. Dit koor is omgeven met een lager gelegen omgang en deze weder met dertien zijkapellen, die half zoo diep zijn als de omgang. Omgang en kapellen zijn met kruisgewelven overdekt.

Ten Westen van het dwarspand vindt men ten Noorden en ten Zuiden een op zich zelf staand portaal met lager gelegen stergewelven dan de kruisgewelven in de aangrenzende zijbeuken.

Aan de Noordzijde is in den hoek, gevormd door koor en dwarspand, een tufsteenen traptoren gebouwd, die boven de lijst van den kapellenkrans gewelddadig afgeknot is. Daarboven is hij met baksteen, naar het Oosten afhellende tegen het dwarspand, verhoogd en verder zeer primitief, met een gebeeldhouwde tufsteenen bekroning, hellende afgedekt. Door de trap in den toren komt men in den lagen kooromgang (goot), die om de zijkapellen loopt, en bereikt men tevens recht doorgaande over de gewelven boven zijkapellen en omgang den in groefsteen opgetrokken traptoren, die boven de gewelven van het koor, van het dwarspand en van den middenbeuk voert.

De toren der kerk, met een leien spits gedekt, heeft vier afdeelingen, met waterlijsten van zandsteen van elkander gescheiden.

1) Zie Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, V, blz. 87 vgl.; IX, blz. 136 vlg.

In de onderste afdeeling ziet men aan Noord- en Zuidzijde de moeten van hooge doorgangen, die thans gesloten zijn. Inwendig wordt die afdeeling gesloten door een steenen kruisgewelf met ribben. De drie bovenste afdeelingen zijn aan de Westzijde elk van drie langgerekte gesloten spits-boogvensters voorzien, waarin galmgaten zijn aangebracht. Aan de Noord- en Zuidzijde zijn de twee bovenste afdeelingen van dergelijke boogvensters voorzien. Boven de gewelven van den middenbeuk loopt, tegen den toren aan, de derde waterlijst van onderen gerekend door, hieronder bevindt zich een dicht gemetseld raam met Gothieke traceeringen met sponningen voor glas. Dit gedeelte van den toren stak eens boven een lager gelegen dak van den middenbeuk uit. Een moet daarboven onder het tegenwoordige dak eveneens tegen den toren aan wijst de plaats aan van een ander dak, dat ook lager dan het tegenwoordige lag, zoodat men ten slotte tegen den toren aan drie opvolgende bedakingen van den middenbeuk kan vaststellen, m. a. w. drie verbouwingen. In werkelijkheid zijn in de pijlers der kerk zelf verschillende verbouwingen te lezen. Het oudste gedeelte der kerk, dat in zijn benedengedeelte stellig nog tot de voormalige Romaansche kerk behoort, is begrepen tusschen de vier gewelfvakken van den toren af gerekend. De pijlers daar ter plaatse, in doorsnede vierkant, in het midden van elke zijde voorzien van later aangebrachte colonnetten, maakten eens deel uit van de buitenmuren. Dit gedeelte der kerk vertoont ten opzichte der orientatie eene afwijking van 4° in Zuidelijke richting. Het daaropvolgende gewelfvak, begrensd door cirkelvormige pijlers, wijst op een bouw uit de 14de eeuw.

Blijkbaar was men van plan het hooge metselwerk van het koor met luchtbogen te schragen. Aan de bovenzijde zitten de eindstukken, maar verder kwam men met dezen arbeid niet.

Inwendig is het koor van een galerij — triforium — voorzien.

Inwendig verdienen vooral vermelding op het koor de drie zandsteenen zitplaatsen aan de Zuidzijde met overhuiving, die ofschoon zwaar beschadigd, toch bijzonder fraai zijn. Zij zijn geplaatst tegen de zandsteenen afsluiting tusschen koor en omgang. Deze afsluiting is van traceeringen voorzien met drie passen en van boven met versieringen in den vorm van kruisbloemen.

De preekstoel, van Fransche kalksteen, uit de 15de eeuw, geschonden en met een dikke laag verf bedekt, is vermoedelijk door Vlamingen gemaakt.

Het doopvont is van blauwen arduinsteen. Het heeft een zeshoekigen platten bak, met kraallijsten en tootboogjes op de zijden. De voet, er later bijgemaakt, is rechtopgaande, alleen met lijsten versierd en evenals de bak Gothiek. Het dagteekent uit de 16de eeuw.

De koorafsluiting in hout en koper, met welks vervaardiging den 12^{den} Maart 1552 begonnen werd. Aan de torenzijde vindt men in boogvelden voorstellingen van Mozes en Elia en de vier Evangelisten, aan de andere zijde terzelfder hoogte borstbeeldjes, waarvan slechts één nog onge-

schonden is. Het beeldhouwwerk aan de koorzijde getuigt van meer meesterschap dan dat aan de torenzijde.

Tegen het hek dezer koorafsluiting vindt men drie opschriften:

rechts: »Psalm 93 v. 5
Uwe getuigenissen . . . dagen.”

daaronder: »Luc. XI v. 28
Ja zalig zijn . . . bewaren.”

Boven den ingang: »Komt gij kinderen . . . leeren.
Ps. 34 v. 12.”

links: »Exod. 20 v. 24
Aen alle plaetze . . . zegenen.”

daaronder: »Genes. 28 v. 16
Gewisselijk . . . plaetze.”

Tegen den pijler ten Oosten van den preekstoel hangt een houten bord uit het begin der 17de eeuw met het opschrift:

»Matt. 18 Vers 15, 16, 17
Indien Uwe broeder
.
ende d. Tollenaar.”

Het orgel, dat in 1670—1676 door Johan Slegel gemaakt werd, werd in 1686 door J. Duischot te Amsterdam en in 1742 door A. A. Hinz hersteld, terwijl Schnitger en Freytag te Groningen in 1789 nog verbeteringen aanbrachten. In 1866 is het hersteld door Z. van Dijk en in 1898 door J. Proper, beide uit Kampen.

Tegen den Zuidelijken kerkmuur dicht bij het koor staat op een rood marmeren voetstuk een groen marmeren urn, die het hart van den Vice-admiraal Jan Willem de Winter bevat, met het onderschrift:

Jan Willem de Winter
Vice-Admiraal etc.

Overleden te Parijs 2 Juny 1812.

Islam nascentem	ultraque victuro
Morientem sequana vidit	nomen honore colit.

Onder de grafmonumenten, die in de kranskapellen zijn, trekt dat van Rutger van Breda en zijne echtgenoot de aandacht; hieronder vindt men een steen met het opschrift:

»Lodewijk Arend
Baron van Ittersum
geboren 19 April 1779
overleden 5 December 1812”.

en daarnaast een graf met het opschrift:

»Tot doots bedencken
sich te begeven
is een beginsel van
't ewigh leeven
Burgm. van der Merwede
en Blanckvoort.»

Onder de vele zerken in de kerk, vooral uit de 16de en 17de eeuw, vindt men een steen met kelk en ouwel, die eens het graf van een priester dekte, en evenzoo de grafzerk met het opschrift:

»Anno 1625 den 10 Mey is in den Heere gerust Thomas Berentsen lantmeeter van Overijsel.» Hieronder een Engelkop met lauwerkranen, waarbinnen vroeger het merkteeken van Th. Berendsen.

Ten slotte de drie 17de eeuwse kronen voor kaarsverlichting, elk van drie verdiepingen; één er van is voorzien met het wapen van Kampen, de twee andere met gildenschilden.

In den toren hangen twee klokken van van Wou. De eene, met het beeld van St. Maarten aan een arme een aalmoes gevende, heeft tot opschrift in Gothische letters: »Nomen sum nacta martini sorte patroni illius facta cunctis sint vivere gnomi vita sic acta deus ut det culmina throni Gherardus de Wou me fecit anno dni MCCCCLXXXII.»

De andere klok heeft alleen tot opschrift in Gothische letters: »Petrus cum paulo sancti prestāt michi nomen hy duo nos velint precibus cōiūgere celis Gherardus de Wou me fecit MCCCCLXXXII.»

Onze Lieve Vrouwe- of Buitenkerk. — Deze kerk, aanvankelijk een met riet gedekte kapel aan de Twaalf Apostelen gewijd, werd vermoedelijk in het laatst der 13de eeuw verbouwd en als kerk toegewijd aan O. L. Vrouwe. In 1369 werd zij vergroot en uitgebreid onder leiding van Rutgher Michielszoon van Ceulen. Belangrijke herstellingen onderging de kerk van 1608—1610, waartoe de afbraak van de St. Geertruidskerk gebruikt werd.

Het koor en dwarspand werden van 1886—1893 onder toezicht van Dr. P. J. H. Cuypers en door I. Gosschalk gerestaureerd, daarna werd aan het uitwendige van het Zuidelijke portaal gewerkt.

Van 1453—1454 werd de toren der kerk geheel verbouwd. Andries Goerts maakte in 1481 een nieuw houten klokkenhuis daarop. In 1607 viel een deel van den toren naar beneden en beschadigde de kerk en eenige huizen. Van 1625—1629 werd de toren hersteld, terwijl hij in 1647 afgedekt werd, om hem tegen inwateren te beveiligen. Scheef gezakt, werd hij in 1683 door Johan de Jonge, architect uit Dordrecht, recht gezet. Omstreeks 1865 verbouwd, verloor hij zijn karakter.

Sedert 1580 was de kerk in handen der Hervormden, totdat Lodewijk Napoleon haar in 1809 — bij zijn bezoek aan Kampen in Maart van dat jaar — aan de Katholieken teruggaf, die haar den 24ste October 1810 in

bezit namen. Bij het overgaan der kerk was zij zeer vervallen. De kosten om haar in orde te maken werden begroot op 38500 gulden, de Rijksbijdrage hierin werd 20 April 1809 op 13250 gulden bepaald.

De kerk, gewijd aan O. L. Vrouw, in baksteen opgetrokken met spaarzaam gebruik van groefsteen, behoort aan de Roomsche Katholieke gemeente, de toren aan de burgerlijke gemeente.

De kerk bestaat uit een schip met drie even hooge beuken, een dwarspand en een koor, gesloten met vijf zijden van een achthoek. In den hoek, gevormd tusschen de koorsluiting en de later te vermelden Zuidelijke altaarnis in het dwarspand, is een traptoren ingebouwd met wenteltrap en waaivormig gewelf. De toegang tot die trap is in de Zuidelijke altaarnis en voert naar de eerste verdieping der sacristie, die om den traptoren gebouwd is. Deze sacristie heeft een beganen grond, overdekt met een netgewelf op ribben, en een eerste verdieping, overdekt met een stergewelf met ribben. Op deze verdieping vindt men ook nog een eenvoudige Gothieke houten trap. Aan de buitenzijde der sacristie zijn zeer opmerkelijk de overblijfselen van groefsteenenspuwers.

Zoowel aan de Noord- als aan de Zuidzijde der kerk vindt men een portaal uit het einde der 15de eeuw. In den Zuid-Westelijken hoek van het Noorderportaal staat een traptoren, toegang gevende naar de gewelven van de kerk.

De afscheiding tusschen de beuken heeft plaats door ronde pijlers met kapitelen met bladmotieven. De middenbeuk heeft vier gewelfvakken, overspannen met kruisgewelven met ribben van tufsteen; de zuidelijke zijbeuk is overdekt met kruis- en samengestelde gewelven met ribben; de Noordelijke zijbeuk heeft vier gewelfvakken met kruisgewelven op ribben.

De muurzuilen, waarop de gewelfribben in den Noordelijken zijbeuk samenkomen, rusten op gebeeldhouwde kraagsteenen. De portalen zijn elk van netgewelven met ribben voorzien, wier uiteinden op gebeeldhouwde kraagsteenen neerkomen. In het Noordelijk portaal vindt men muurnissen met Gothieke open versieringen.

Het dwarspand heeft vijf gewelfvakken, elk met een kruisgewelf overspannen. Het middelste kruisgewelf is aanzienlijk hooger dan de andere.

In het verlengde van de as van elk der zijbeuken is het dwarspand voorzien van een altaarnis, gesloten met vijf zijden van een achthoek.

Het priesterkoor heeft twee gewelfvakken met kruisgewelven en in de koorsluiting een straalgewelf, alle gewelven met ribben. De vensters, voor zoover zij niet gerestaureerd zijn, zijn met ramen van groote ruiten met ijzeren roeden gedicht. Oude raamtraceeringen zijn nog aanwezig in de blinde vensters aan de West- en Oostzijde van het Noordelijk portaal. Aan dit portaal en zijne beeren vindt men, evenals aan den traptoren in den Zuid-Westelijken hoek, overblijfselen van versieringen in groefsteen, waaronder draagsteenen, overhuivingen enz.

In den Noordelijken gevel van het dwarspand vindt men twee steenen,

herinnerende aan minder gelukkige werkzaamheden aan de kerk. De eene luidt :

»Berend Hendrik
Van Berkum
1733”.

De andere lager geplaatste vermeldt o. a. den hersteller, A. de Laet, in 1862—1868.

In de kerk liggen als vloer nog merkwaardige overblijfselen van grafzerken.

De toren heeft drie afdelingen, van elkander door zandsteenen waterlijsten gescheiden. Inwendig is hij voorzien van een kruisgewelf met groefsteenen ribben. Hij is niet op deskundige wijze gerestaureerd.

In den Noord-Oostelijken hoek van den toren vindt men aan de buitenzijde een traptoren met wenteltrap, voorzien van een baksteenen waaivormig gewelf en zandsteenen spil en treden.

In de sacristie verdient de 17de eeuwse eikenhouten kast met paneelen zeer de aandacht, evenzoo in de pastorie een kast, uit denzelfden tijd, waarin het kerkelijk archief bewaard wordt. De laatste is later uit verschillende deelen samengesteld, de gebeeldhouwde kopjes enz. zijn zeer fraai.

Behalve het regelenboek, vermeld bij het Burgerweeshuis, bezit de parochie nog wiegedrukken, enkele handschriften en twee getijdeboeken, afkomstig van den pastoor Gerardus Mulders (1738—1754). Onder de wiegedrukken bevindt zich een Biblia Sacra van 1480 met glossen, eens eigendom van de Karthuizers op den Zonneberg bij Kampen in Oosterholt.

Pastorie der Roomsche Katholieke Gemeente. -- In den gevel aan de tuinzijde is een gevelsteen ingemetseld met »A^o. MDCXXX” en de voorstelling van een voerman met zweep op een wagen, waarvoor twee paarden in vollen draf loopen.

In den tuin der pastorie staat het zoogenaamde St. Nicolaastorentje, een groefsteenen nis, die vroeger op een muur aan den IJssel buiten de voormalige Hagenpoort, bij de uitmonding der gracht, stond.

De nis is in plattegrond cirkelvormig en heeft in opstand toegang voor een persoon. Zij is gedekt met een kegelvormig groefsteenen dak, waarop een leeuw met het Kamper wapen. Een zijde van den wand is in een omlijsting voorzien van het jaartal: »1611”, de andere zijde is versierd met twee leeuwen als schildhouders, waartusschen het Kamper wapen en waaronder: »1611”.

In de pastorie hangen o. a. nog de volgende twee schilderijen :

a. Paneel, waarop Christus aan het kruis, waarnaast Maria en Johannes, het portret van »Joseph Druckses von Reinfeldten,” enz. 16de eeuw.

b. Doek, waarop de vier Latijnsche Kerkvaders, blijkbaar in redetwist; op den achtergrond een altaar met de voorstelling van het Laatste Avondmaal.

Gesticht van Liefdezusters. — Dit gesticht, naast O. L. Vrouwekerk

gelegen, bezit twee schilderijen op paneel, beide voorstellende den Heiland aan het kruis. Op het eene wordt de Heiland met drie, op het andere met vier nagelen aan het kruis gehecht voorgesteld.

Beide zijn vermoedelijk uit de 16de eeuw.

De Broederkerk en hare omgeving. — Deze Kerk behoorde oorspronkelijk tot het Minnebroedersklooster van de orde van St. Franciscus, dat reeds voor 1300 bestond. In 1473 brandde bijna het geheele klooster af. Van 1473—1490 werkte men met tusschenpoozen aan klooster en kerk. De toren, die vroeger op de kerk stond, kwam in 1480 gereed. In 1625 had hij nog een uurwerk. Na de hervorming trok de stad de gebouwen en bezittingen tot zich. Tijdens de Fransche overheersching van 1672—1674 werden de Minderbroeders weer in het bezit der kerk gesteld.

Het dak der kerk werd in 1720 grootendeels vernieuwd en het er op staande torentje in 1733 hersteld. In 1786—1791 werden vooral veranderingen aan het gebouw aangebracht.

Den 5^{den} April 1627 besloot de raad de steenen muren om den kloostertuin langs den Burgwal en de Nieuwstraat af te breken en er een plein van te maken, thans de Nieuwe Markt.

Den 22 Juni 1630 werd besloten een gedeelte van de kloostergebouwen tot vergaderzaal of college te vertimmeren, wanneer Ridderschap en Steden binnen Kampen vergaderden. Van deze gebouwen, thans ingenomen door een lagere school, is niets meer over.

Een ander gedeelte der kloostergebouwen, thans Muziekschool, was seder 1631 Latijnsche School.

De Broederkerk, van baksteen met spaarzaam gebruik van zandsteen opgebouwd, heeft twee beuken, die even hoog, even lang en even breed zijn. Elk der beuken is in het Oosten gesloten met zeven zijden van een twaalfhoek. In de samenkomst der beide sluitingen is tegen en tusschen twee beeren der beide beuken aan een achthoekige traptoren gebouwd. Elk der beuken is van een leien dak voorzien. Op het dak van den zuidelijken beuk staat een laat Renaissance torentje, waarin een klok hangt. Deze klok heeft tot opschrift met blokletters:

»Anno 1753 me fecit Ciprianus Crans Jansz. Amstelodami.»

De dakgoot tusschen de beide beuken loopt door het traptorentje.

Van het Westen af worden acht opvolgende gewelfvakken met steenen kruisgewelven met ribben in elken beuk door de Nederlandsche Hervormde Gemeente tot kerk gebruikt. Dit gedeelte is met een opgaanden steenen muur van het overige afgeschoten, terwijl hier de scheiding der beuken onderling uit ronde kolommen met kapiteelen met bladmotieven bestaat. De ribben komen op de kapiteelen neer.

Onder het negende gewelfdak ligt de toegang tot de kerk. Hierop volgen nog drie gewelfvakken vóór de eigenlijke koorsluiting.

Het gedeelte van de kerk ten Oosten van den toegang wordt verhuurd

door de burgerlijke gemeente Kampen en dient deels tot cathechiseervertrekken, deels tot militair kleedingmagazijn. De afscheiding tusschen de beuken wordt hier gevormd door een muur, waarin dichtgemetselde ramen met laat Gothiek baksteenen traceerwerk. Deze muur vormde vermoedelijk eens den buitenmuur van den Noordelijken beuk. Uit den Zuidelijken beuk zijn in dit gedeelte de gewelven verwijderd, in den Noordelijken zijn de steenen kruisgewelven met ribben nog aanwezig. De ribben eindigen tegen de zijmuren op kraagsteenen. In de koorsluiting bevindt zich een straalgewelf met ribben.

Uit de bekapping blijkt, dat de gewelven later in deze kerk werden aangebracht.

De ramen dezer kerk, thans ingekort en versmald, zijn van hout. De oude raamneggen, waarbij een spaarzaam gebruik gemaakt werd van zandsteen, zijn nagenoeg nog geheel aanwezig.

Opmerkelijk zijn de ramen met baksteenen traceeringen — thans dicht gemetseld — aan de Noordzijde en op de binnenplaats van het bureau der gemeentewerken zichtbaar; het tweedeelige raam aan die zijde met Romaansche motieven ten Noorden van den doorgang in die kerk en eindelijk het raam met zandsteenen neggen in den Zuidelijken muur der kerk onder het derde gewelfvak van den ingang naar den Burgwal toe. Onder dit laatste raam vindt men nog overblijfselen van een zandsteenen omlijsting.

De traptoren bestaat uit drie afdelingen en is uit baksteen opgetrokken met afdekkingen in zandsteen.

Wat nu de bouwtydperken dezer kerk betreft, is vermoedelijk de Noordelijke zijbeuk het oudste gedeelte — eerste helft 14de eeuw —; de ramen in den Noordelijken muur boven vermeld behooren hiertoe, dan volgt de Zuidelijke zijbeuk en eindelijk de traptoren 1).

Het oorspronkelijk orgel in deze kerk dagteekent uit het einde der 17de eeuw en werd voor omstreeks 20 jaren verplaatst en hersteld.

In de kerk hangen vijf houten borden, waaromtrent het volgende te vermelden valt:

a. Een zwart bord waarop met Gothieke gouden letters staat:

»Mar. 14.

Onse Heere Jesus Christus enz.
gedachtenisse.”

en »Deze toesegginge wert ook verhaelt door
den H. Paulum daer hij spreeckt: De
drincbeker der deelachtig zij.

1 Corin. 10. 16.”

en hieronder het jaartal »1614.”

1) Opmerkelijk is, dat op oude plattegronden der stad altijd de Zuidelijke beuk, zonder den Noordelijken beuk voorkomt.

b. Een bord als onder *a* vermeld met het opschrift:

»Ick geloove in Godt dē
Vader
te oordeelen de levendē en de doodē''

daaronder:

Ick geloove in den heiligē geest
. eñ een eewich leven
Amen.''

Dit bord dagteekent uit het begin der 17de eeuw.

c. Een bord als bij *a* vermeld met:

»Mat. 28.
Gaet henen
die sal verdoemt worden''

het jaartal »1643'' en een monogram van A. v. K.

Dit opschrift is dus een samenvoeging van Matth. 28 v. 19 en Marcus 16 v. 16.

d. Een zwart bord waarop in een omlijsting:

»Jacob 1 vers 21. 22.
Ontfangt met alle liefde het woord
. u selfs bedriegende''

In de omlijsting zelf staat boven: onder:

	»Vreest God eert dē Conīc''	»Waakt ende Bid''
rechts:	»Behoud t Geloove ende''	links: »een goe de con- scientie.''

Dit bord dagteekent vermoedelijk uit het midden der 18de eeuw.

e. Een bord als onder *a* vermeld met de Tien Geboden en gemerkt met een monogram van A. v. K. Afkomstig uit het begin der 17de eeuw.

Het nachtdaalsilver der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Kampen, bewaard wordende in de Broederkerk, bestaat uit: twee kannen, een broodschaal en vier bekers, geschonken door Joh. Marg. Lemker, Wed. H. Gansneb gen. Tengnagel, gestorven 29 October 1738. Elk dezer voorwerpen is voorzien van een opschrift, vermeldende de gift en het wapen der geefster; twee schuifschalen, elk voorzien van een wapen en een inschrift, vermeldende, dat Joan Lemker gen. van Breda, begraven 5 Juni 1813, deze schalen schonk en verder twee schuifschalen en vier bekers, geschonken door Herman Valckenier, geboren 27 October 1736, overleden 24 Januari 1811.

Aan de voormalige *Latijnsche school*, thans Muziekschool, zijn van buiten opmerkelijk het gesmeed ijzeren hek om de trap met het jaartal »1631''

voorzien en de ingang, waarboven boeken, muziekbladen en zandlooper herinneren aan de vroegere en tegenwoordige bestemming van het gebouw met de opschriften:

»Seminarium ecclesiae ac rei publicae.”

»Cognitio liguarum clavis scientiae

»Hora ruit”

en bovendien »Anno.” »MDCXXXI.”

Inwendig verraadt dit gebouw nog overal zijn oorsprong uit het begin der 16de eeuw. Hier vindt men kelders overdekt met kruisgewelven, daarboven een steenen vloer, terwijl op eikenhouten balklagen met sleutelstukken, muurstijlen en korbeelen de vloer der eerste verdieping rust. Die eerste verdieping met haren houten vloer is eveneens met een houten zoldering overdekt, die eveneens op balklagen met muurstijlen en korbeelen ligt. Ook de kap is nog de oorspronkelijke.

Op de plaats van het huis daarnaast, thans bureau van Gemeentewerken en bureau van politie, stond vroeger de rectorswoning. Het tegenwoordige gebouw dagteekent uit ongeveer 1835.

Armenkamer. — Deze kamer maakt een deel uit van de Broederkerk. Men vindt er onderstaande twee schilderijen:

Eene op paneel voorstellende het Laatste Avondmaal en gemerkt »M. Boecop 154.”

Eene op doek voorstellende een gezicht op Kampen van de overzijde der rivier uit. Geschilderd omstreeks 1700.

Doopsgezinde Kerk. — Zij is oorspronkelijk de kerk van het St. Anna-klooster der Cellezusters van de St. Augustinusorde. Dit klooster werd waarschijnlijk in het laatste der 15^e eeuw gesticht. Vroeger was deze kerk in gebruik bij de Waalsche Gemeente, die in 1818 werd opgeheven. In 1823 werd zij door de doopsgezinden aangekocht. Een steen, in de kerk aangebracht, vermeldt dit laatste feit aldus:

»Deze voormalige Waalsche Kerk van de Hervormde gekocht en hersteld door de Vereen. Doopsgezinde Gemeente is den 7 November 1847 ingewijd.”

Onder de handteekeningen, die dan volgen, staat: »refecit N. Plomp.” Vermeedelijk is deze laatste ook de man, die de kerk met één beuk en een koorsluiting van zeven zijden van een twaalfhoek in- en uitwendig bedierf door de verwijdering van de gewelven en de oude ramen. Uit de nog aanwezige beeren blijkt, dat zij eens behalve de koorsluiting in gewelfvakken verdeeld was.

Zeer vermeldenswaardig is de traptoren aan den Noordwesthoek der kerk, voorzien van een wenteltrap met een fraai waaivormig baksteenen gewelf.

In de kerk bevindt zich een houten geverfde preekstoel met het omschrift op den bak: »Anno Domini 1611 Mense Junio.”

Het orgel werd in 1897 door J. Proper uit Kampen geleverd. Het nachtmaalszilver bestaat o. a. uit: een zilveren avondmaalsbeker met gegraveerden rand van lofwerk en geslagen rand aan den voet en een zilveren avondmaalsbeker met gegraveerden rand van lofwerk en geslagen rand aan den voet. Tusschen het lofwerk van den bovenrand staat het opschrift: Hendrick Hansen van Meer. Geertien Jansen Brouwer. Beide bekers zijn uit de 18^e eeuw.

Evangelisch Luthersche Kerk. — In deze kerk is o. m. het onderstaande nachtmaals- en doopzilver aanwezig:

Een broodschotel, op den rand een hart, waarin Christus aan het kruis en waarboven een slang en een duif. Het randschrift luidt:

»Die Gemeente van ongeanderde Conf. Augsb. in Campen 1649.”

Een doopkan en kom. Op de kan staat gegraveerd:

»Ds. Joh. Christ. Romberg predicant en zijn Ed. Huysvrouw Fenna Sophia Reiners hebben dit ter gedagtenis vereert aan de Luthersche kerk te Campen A. 1751.”

Op de kom:

»Segne Godt an allen oorden doopè, naghtmael en Gods heijlig woort en leijdt ons in de Heemels Poort. Dese doop- ende colekte kom is an de Luthersche Kerk tot Campen tot gedaghtenissegegeeven van de heer Kapetein Luitenant Coenrat Keiser A^o 1726.”

Het Raadhuis. — Tusschen 1315 en 1328 had de stad van Geert van der A twee huizen in huur, waarvan het eene als Schepenhuis, het ander als Wijnhuis gebruikt werd. Uit het feit, dat in 1330 gezegd wordt, dat het Schepenhuis bij de Vischmarkt lag, meent men te kunnen afleiden, dat *beide* huizen op dezelfde plaats stonden, waar nu het Raadhuis staat. Gelijktijdig met het schepenhuis wordt het Hof of het Rechthuis vermeld, dat bij de Bovenkerk lag en aan het kerkhof grensde ¹⁾.

In het Schepenhuis vergaderde de stadsregeering, in het Rechthuis spraken schout en schepenen recht. In 1348 wilde men het Rechthuis afbreken en op nieuw opbouwen, hiervan kwam niets. In 1513 werd het oude Rechthuis aan Geert Van Hengelen voor 500 gulden verpand en in 1524 ging het aan hem in eigendom over.

Het Oude Raadhuis is tusschen 1345 en 1350 oorspronkelijk gebouwd.

In den nacht van 4 op 5 Februari 1543 werd het gebouw door brand geteisterd en »verbrande de geheel raedtcamer, die zeer schoone was.”

Onmiddellijk na dezen ramp werd met de herstelling begonnen. Berend van Coesvelt, de stadstruffelmeester, stond aan het hoofd der metselaars en kocht o. a. te Leeuwarden de patronen voor de vloeren, die boven op het Raadhuis moesten komen. Deze vloersteen werden daarop

1) Vermoedelijk het huis in de Oudestraat, Noordhoek Vergietensteeg.

vervaardigd door Tjalink van Sloeten te Leeuwarden. Meester Goessen, de-timmerman, herstelde het dak, dat door Herman Leijendekker gedekt werd, die ook de dakvensters met spitsen en bloemen maakte.

Meester Colyn van Cameryck te Utrecht vervaardigde den steenen schoorsteen, waarvoor hij 311 heerenponden en 19 stuivers ontving. Ernst Maeler deed dezen schoorsteen nog een bewerking — in de rekeningen »eyeren» genoemd — ondergaan, wellicht bestrijken met eiwit en vergulden. Aan Jan Glasmaeker werd in 1544 het maken der glazen aanbested, voor elk der tien glazen boven ontving hij negen, van elk der zes beneden acht heerenponden.

Mecster Vrederick, de stadskistenmaker en timmermeester, leverde het houten beschootwerk en het raadgestoelte. Later werkte hij hieraan nog onder toezicht van Henrick van Mullem. Onder de andere kunstenaars, die er aan arbeidden, worden nog genoemd Johan Stoeldraaier, die groote en kleine kolommen draaide, Peter van Cranendonck, die in 1546 acht kapitelen sneed, het beeld boven het portaal en de kinderkens op het gestoelte, Zwier kistenmaker, die in 1543 de bassen, korbeelen en balksleutels maakte en in 1545 de zitbanken, Johan Brandenhorst, die de sloten en sleutels leverde, en Ernst Maeler, die binnen en buiten alles opschilderde en boven het schepengestoelte in 1545 het laatste oordeel schilderde.

Het tegenwoordige stadhuis bestaat uit het Oude Raadhuis en een nieuweren aanbouw. Beide zullen afzonderlijk behandeld worden.

Het Oude Raadhuis. — De gevel van het Oude Raadhuis aan de Oudestraat bestaat uit een gebouw met twee verdiepingen, gedekt met een spits oplopend leien dak. Op beide einden van den muur verheft zich een vooruitspringend zandsteenen achthoekig torentje met spits leiendak. Beide torentjes zijn door een zandsteenen leuning verbonden. De leuning bestaat uit acht vakken met Gothieke traceeringen. De vakken zijn door stijlen van elkander gescheiden, die beneden op telkens verschillende dragers rusten, die met het lijstwerk der dakgoot verbonden zijn. Boven dragen deze stijlen hetzij een leeuw als schildhouder met het stadswapen of met de stadskleuren, hetzij een kruisbloem. Beneden de Gothieke traceering vindt men een massief lijstwerk, hetwelk met een segmentboog van den eenen stijl naar den anderen loopt, waardoor beneden elk vak een boogvormige opening ontstaat. Boven vindt men aan deze zijde drie rechthoekige ramen van zandsteen. Zes nissen, twee aan twee op de beide hoeken en en tusschen het tweede en derde raam, springen elk een halve steendikte naar binnen en zijn elk van een beeld met overhuiving voorzien, rustende op een vooruitspringend voetstuk. Van den rechter naar den linkervleugel stellen deze beelden voor: Karel de Groote en Alexander de Groote — volgens sommigen »de Moed» en »de Kracht» — de Matigheid en de Trouw, de Gerechtigheid en de Weldadigheid. Deze beelden, waarvan de bekronende overhuivingen in 1900 zijn aangebracht, dagteekenen uit de 15^e eeuw en hebben vooral bij den brand van 1543 geleden. De voetstukken dagteekenen

nog uit het midden der 14^e eeuw. Vóór het middelste raam bevindt zich een vooruitspringend kunstig gesmeed traliewerk, vroeger dienstdoende als loive of pui.

De boven- en benedenverdieping worden gescheiden door een doorlopende lijst van zandsteen. Hieronder bevinden zich drie vensters, nagenoeg overeenkomende met die der bovenverdieping. De vensters der bovenverdieping zijn in Renaissance geprofileerd, die beneden zijn vlak. De blind-boogstukken der bovenverdiepingen staan op de vensters, die der beneden-

Gedeelte van den gevel van het oude Raadhuis.

verdieping staan boven een ontlastingsboog. Ook hier vindt men zes nissen maar zonder beelden. Vóór de restauratie van 1899¹⁾ bevond zich tusschen het tweede en derde raam een soort Romeinsche ingang met steenen trap. Hij verving hier een vroegeren, die in 1791, bij het verbreedten der straat werd opgeruimd.

1) Volgens den in den Westelijken gevel aangebrachten steen. In 1895 werd de top van den Noordelijken gevel en in 1900 de West- of hoofdgevel gerestaureerd door den dienst der gemeentewerken naar de plannen van Dr. P. J. H. Cuypers,

De puntgevel aan de Noordzijde — aan den bovenkant, aan elke zijde door een uitspringend zandsteenen achthoekig torentje met leien spits geflankeerd — is in baksteen opgetrokken met zandsteenen lijstwerk en versieringen. Dit bovenstuk met zijn schroefvormig uitgebouwd schoorsteen en twee rosetvormige ramen, die later er in gebracht zijn, vertoont nog

Noordelijke zijgevel van het oude Raadhuis.

oude vormen. Beneden is de muur in 1713 aanmerkelijk verbouwd, de daarvoor en daaraan verbonden zandsteenen kaak uit 1548 werd in het laatst der 18e eeuw afgebroken.

De Oostelijke zijmuur is eenvoudig van baksteen en zandsteen gebouwd. Voor het tweede der beide bovenramen bevindt zich traliewerk. Aan deze zijde vindt men den zoogenoemden schepentoren met twee omgangen en een houten met leien gedekte spits, waarin de schepenklok hangt, die bij

bepaalde gelegenheden geluid werd en tot opschrift in blokletters heeft:

»Joan Nicolaus Derck
me fecit Hornae A°. 1755.»

Van den Zuidelijken gevel zijn boven het dak van den Noordelijken aanbouw nog de oude vormen zichtbaar.

Wat het inwendige van het gebouw betreft, wordt de onderste verdieping ingenomen door kelders, die eens tot gevangenis, waakhuis enz. dienden en reeds in de 17de eeuw ten deele als bergplaats verhuurd werden. In de kelderverdieping onder den Schepentoren vindt men thans de keuken van den inwonenden bode, de schoorsteen komt boven bij den torenspits uit. Een trap leidt in den kelder onder het Oude Raadhuis, waarin nog treden te zien zijn van een vroegere in den zuidgevel. Sporen van de vroegere gevangenis zijn in den kelder nog aanwezig. De kelder is verder met kruisgewelven overdekt met geprofileerde dwarsbogen.

De eerste verdieping wordt thans voor archief gebruikt, terwijl de tweede verdieping de oude raadzaal inneemt.

En archief en oude raadzaal bereikt men thans door het nieuwe gebouw.

Aan de oude deur, die toegang tot de raadzaal geeft, verdient het ijzerwerk de aandacht. Haar doorgaande komt men in een portaal met twee deuren, waarvan een voor den beschuldigde. Een houten engel boven dit portaal wijst naar het schepengestoelte. De zaal is geheel met eikenhout besloten — het jaartal 1647 staat in het fries der kroonlijst onder het zwaardenrek, hier is de kast, waarin men eens het stadszilverwerk borg — en van boven met een gebogen zoldering van wagenschot gedekt. Een houten afsluiting met kolommen, kapiteelen en friezen deelt de zaal in tweeën, het voorste gedeelte diende voor het publiek. Vóór deze afsluiting bevindt zich een verhevenheid, waarop de advocaten stonden, als zij vóór de nog aanwezige houten rol pleitten. Tot het achterste gedeelte geeft een deur in de afsluiting toegang. Hier zijn de vlakke gedeelten der betimmering met rijk Renaissance-ornament, door inbranding verkregen, versierd.

In het midden van het achterste gedeelte bevindt zich de uit steen gebeeldhouwde schoorsteen van Mr. Colijn van Cameryck. In hoofdzaak vertoont hij het onderstaande.

Boven in den top staat het wapen van Karel V, tusschen twee kolommen waarop »Plus Oultre'', daaronder: »Carolus V Romanorum Imperator Semper Augustus.»

De daaropvolgende groep onder de schuine schacht stelt de Gerechtigheid voor, die met het zwaard het aan haar voeten neergestreckte Geweld bedwingt. Hieronder leest men: »Justitiae Gladio Martis Violentia Cessit.»

In het daaronder volgende vierkant ziet men in nissen: rechts in den zijwand de Vrede, in de voorzijde de Voorzichtigheid, daarnaast een leeuw met een vaandel met het stadswapen en verder een leeuw met een vaandel met de stadskleuren, dan de Kracht en eindelijk in den linker zijwand de

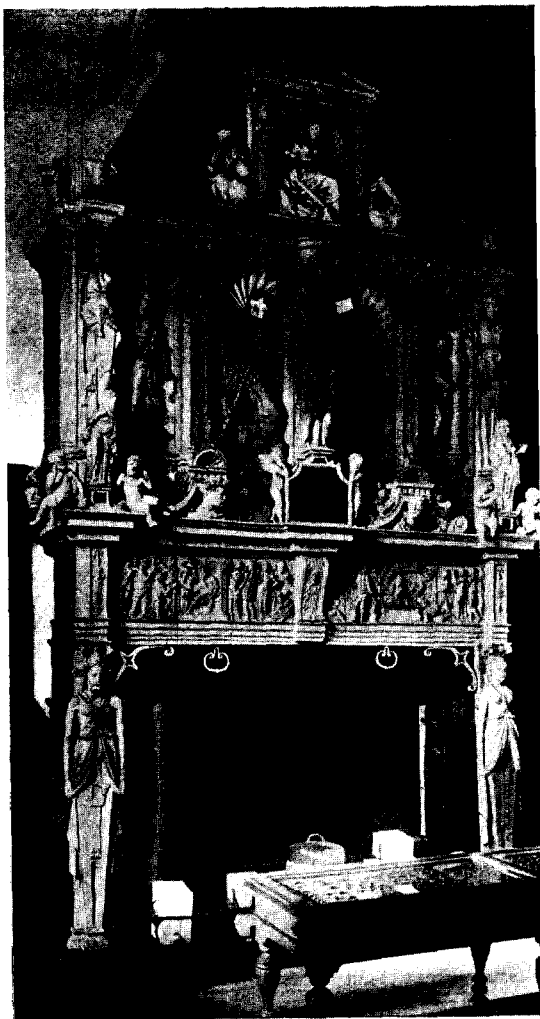
Matigheid. Op het groote fries daaronder vindt men voorgesteld aan de rechter zijwand Coriolanus voor Rome, aan de voorzijde opvolgend het eerste recht van Salomo en Mucius Scaevola en Porsenna en aan den linker zijwand Manlius Curius Dentatus, de geschenken der Samnieten weigerende. Op de fries staat een bord waarop de woorden: »Regna Cadunt Luxu, Surgunt Virtutibus Urbes; Publica Res Crescit Pace, Furore Perit.»

Aan deze schouw werd in den loop der tijden zeer ten haren nadeele herhaaldelijk gewerkt. Gelukkig dat zij in 1877 onder bekwame leiding van den Heer L. C. Hezemans hersteld werd.

Links naast den schoorsteen staat het schepengestoelte met zijn beide zittingen voor de beide voorzittende schepenen. De achterzijde bevat twee fraai gesneden beelden: de Vruchtbaarheid en de Gerechtigheid. Daarboven hangt de voorstelling van het laatste oordeel. Opmerkelijk is de lei met hare sluiting.

Van de oude raadzaal uit kan men in dat gedeelte van den Schepentoren komen, waarin de

oudste en de belangrijkste stukken van het Kamper archief berusten en die er bij den brand van 1543 ook in bewaard werden. Een houten deur, waarachter een ijzeren, geeft toegang tot dit afgesloten gedeelte. Die ijzeren deur, in plattegrond een cirkelboog, bestaat uit aan elkander geklonken

Schoorsteen in het oude Raadhuis.

ijzeren staven en is een deel van den buit, dien Kampen in 1362 uit de Stins Voorst medevoerde; zij redde bij den meer vermelden brand menig stuk voor Kampen.

Wanneer men het geheele gebouw overziet, komt men tot de slotsom, dat de brand van 1543 zich niet bepaald heeft tot het uitbranden der raadkamer, maar dat het muurwerk ook zeer geleden moet hebben, waardoor een gedeeltelijk afbreken er van het gevolg moet geweest zijn. Hieruit is dan ook de vermenging van Gothiek en Renaissance verklaarbaar. De invloed der 16de eeuw valt onmiddellijk bij den West- of hoofdgevel op met zijn vormen der laat-gothiek-renaissance.

De zes beelden in de nissen zijn uit het oudste tijdperk evenals de hoek-torentjes en de verticale verdeeling door bogen verbonden in de topgevels.

In de raadzaal vindt men nog deels in vitrines, deels in kasten of los staande o. a. de volgende vermeldenswaardige voorwerpen:

Steen afkomstig van den gevel van het vroegere »Soete naem Jesus-huys'' in de Nieuwstraat te Kampen; in een medaillon schijnt het kind Jezus gestaan te hebben, 't welk men bij de omwenteling zeker voor een wapen heeft aangezien en uitgehakt. Opschrift:

Sacra est nomeni domus haec Christi salutifero Jesu. Anno domini 1539. Alendis formandisque scholasticulis dicata tenuibus.

Twee tinnen bekers van het drapeniersgilde, de eene met gegraveerd wapenschild, waarop D. H. en lambrequins en daaronder Dirck Hendricksen, Anno 1680, de andere met dergelijk schild, waarop een weegschaal en I. I. K. en daaronder Jan Kelder. Anno 1680.

Geelkoperen stempel, afkomstig van de drapeniers, met het stedelijk wapen en omschrift: Campen 1696. Waarschijnlijk bestemd om loodjes aan de gekeurde lakens te stempelen.

35 gildepenningen van het Drapeniersgilde. 17de en 18de eeuw.

Houten gildestaf van het dragersgilde. 18de eeuw.

De geschilderde bak van het dragersgilde, waarin om het dragen gedobbeld werd, aan de eene zijde dat dobbelen voorstellende, aan de andere zijde de stadskraan en: »Jacobus Hoefhamer, Graanmeester 1773.''

Koperen spuiten, in 1558 gemaakt door Thonijs Pijp, om ze bij binnenbrand op het Raadhuis te gebruiken.

Ijzeren blaker met snuiter voor drie kaarsen, in 1875 gevonden tusschen het houtwerk van het Oude Raadhuis. 16de eeuw.

Glazen kast, waarin de stempels der Kamper munt uit de 15de en 16de eeuw.

Smeltkroesje voor zilver van Gothlandschen steen, in 1877 te Kampen gevonden op de plaats, waar vroeger de munt stond. 16de eeuw.

Een gedeelte van het stadsporcelain van 1767.

Een Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Nood-Gods uit zandsteen, ingericht als reliquienhouder, waarschijnlijk afkomstig uit de H. Geest-Gasthuis-Kerk. Begin 14de eeuw.

Drinkhoorn van het St. Anna- of Rijnschippersgilde, bestaande uit een elandshoorn met zilveren beslag; de punt van den hoorn is gesneden in den vorm van een beestekop; om het midden een band, waaraan twee vogelklauwen, op welke de hoorn rust, en een zilveren ketting zijn bevestigd. Op den zilveren hoorn het gegraveerde opschrift:

»Wetet guede manne dit horne hoert de rinschippers van St. Anna 1369.»

Op den hoorn zijn drie gedreven platen bevestigd, vertoonende 1°. Maria met het Kindeke vergezeld van St. Anna; 2°. de apostel Paulus; 3°. een zeilend schip.

De plaat, voorstellende een schip, schijnt van de 17de, het overige zilveren beslag van het begin der 16de eeuw te dagteekenen.

Zilveren gedreven beker met deksel op voet, van het St. Anna- of Rijnschippersgilde. De kelk is door drie beestekoppen, die schildjes in den bek houden, omgeven, en versierd met zes gedreven medaillons, waarin een schip, een stroomgod, een vrouwenfiguur, die een kan in een drinkschaal ledigt, een hond en twee herten zijn afgebeeld.

De voet bestaat uit een omgekeerde vaas, waarin, evenals in het deksel, vruchtornamenten en engelenkoppen zijn gedreven, en een open-gewerkten baluster, die door armpjes is omringd.

De top wordt gevormd door een krijgsman met schild en anker. 17de eeuw.

Zilveren kroes van de schutters van het St. Anna-gilde. De kroes is geplaatst op een voet, welke op drie kleine leeuwen rust. Om het midden van den kroes staat gegraveerd:

»1341 Den 4 iuly birgitta iacops soe hier staet gescreven, heeft sant anne scutte dese beker ghegeve.»

Het jaartal 1541, dat oorspronkelijk op dezen kroes stond, is later veranderd in 1341.

Het omschrift is gedeeltelijk bedekt door een verguld zilveren rand met triton-ornament.

Zilveren kroes van de schutters van het St. Anna-gilde. De kroes is geplaatst op een voetstuk, dat op drie leeuwen rust. Om het midden van den kroes staat gegraveerd:

»Is God mit ons wie can teghen ons.»

Rondom het voetstuk een verguld zilveren geornamenteerde rand. Aan de onderzijde van den kroes is gegraveerd: Anno 1569.

Bandelier van het St. Anna- of Schippersgilde. Op een stuk trijp zijn de schakels van een verguld zilveren bandelier bevestigd, benevens het slot van den keten, vertoonende St. Anna en Maria met het Kindeke. Aan de schakels hangen zilveren schilden met de namen en merken van overlieden van het gild van 1546, 1549, 1551, 1552, 1560, 1561, 1562, 1563, 1565, 1566, 1664, 1675, 1739 en 1741.

Op het schild van 1675, dat den naam van Jan Albertsen Benninck draagt, is een oranjetak gegraveerd met het onderschrift:

»Al buicht die taeck
Al kreuckt het riet
Noch echter kreuckt
Oranien niet.»

De keten en het slot zijn uit den aanvang der 14de eeuw.

Zilveren staf van St. Annagilde; de steel is met gegraveerd ruit-, band- en bladornament versierd, afgescheiden door ringornamenten.

Aan de punt prijkt een ornament, bestaande uit vier dolfijnen, met de koppen naar beneden; aan een dezer dolfijnen is een kettinkje bevestigd, waaraan een papagaai hangt, doelende op het schuttersgild. Begin 16de eeuw.

Zilveren gedreven bodeplaat van het St. Annagilde, met afbeelding van een schip.

Aan een met zilverdraad bewerkt lint (de stadskleuren: zilver en azuur) hangt een anker. 18de eeuw. Merken: Kampen (kasteel) I. I. F.

Drinkhoorn van het St. Paulus- of Korvenmakersgilde. Op den zilveren bovenrand leest men boven attributen van het gild:

»Tot lof Sint Paulusgild ter eeren van zijn leden,
ben ick tot haeren dijnst gemaeckt en oock gesneden
in 't jaer 1641 den 25 Januarivs.»

Onder den bovenrand is op de eene zijde van den hoorn een zilveren plaat aangebracht, waarop Paulus' bekeering gegraveerd is en het opschrift:

»Sinte Pauwels bekyringhe goet,
Godt die can het helpen metter spoet.
Arent Arentsen Brandt
Heeft dit laeten maecken seer triumphant.
Hij was lyberael en daertoe milde,
Hij heeft dit geschonken aen onse gilde
En onze Patroon daer op doen snijden,
Die nae Damasko sou toe rijden
Gelyck ghy nu siet in dese gesneden print,
Hij was van Godt verkooren en daertoe seer bemindt.
Anno 1658''.

Aan de andere zijde een zilveren plaat, waarop in de rondte zeven wapenschildjes zijn gesneden met huismerken en daarboven voorletters van gildemeesters.

Daar tusschen leest men:

»Paulus Apostolus onze Patroen
Heft veel menschen bekeert door sijn sermoen
Een goeden strijt hebbe ick gestreden

Ter liefden om Godes name geleden.
 Gelove dat hebbe ick bewaert
 Mijn leven daer niet voor gespaert
 Waervoer mij is van Godt gegeven
 De kroene die onsterflick sal wezen".

1660 $\frac{1}{25}$.

Daarop volgt een zilveren band, waarop zinnebeelden zijn gegraveerd, op het korvenmakersbedrijf betrekking hebbende, en waaraan de twee zilveren vogelpooten zijn bevestigd, waarop de hoorn rust.

De band, die daarop volgt, is effen, doch de onderste geeft te lezen:

»Berent Hermsen Cuiper
 Aeltien Gerriets sijn huisvrouw, 1642".

Het ornament aan de punt van den boom eindigt in een bel.

Gildehoorn van het St. Lucas- of Schildersgilde, zijnde een buffelhoorn, met gegraveerd zilveren beslag, dat aan de punt eindigt in een bel en aan den mond versierd is met de wapens van Joost Stevensz., Wolf Henricks, Gyseberth Voet, Roelof Glas, Geert Lucas, Gielis Jacobsz., Jacques Maler, benevens het wapen van het St. Lucasgilde met het jaartal 1685. Het benedengedeelte van dit beslag draagt het opschrift:

»Dits 't gildenhoren tis aangeheeven om vrolick te leeven 1576
 van Lucas Cornelus A°. 1585 weder opt nij mit elckxs naem hierbij
 verbeterd dus coen."'

Drie banden omringen verder den hoorn. De middelste is met gegraveerd bloemornament versierd; de beide andere dragen arabesken met medaillons, waarin de wapens der overlieden; op den breedsten rand vindt men die van: Bartholt Kistemaker 86; Wolterus Chrechtz 86; Henricus Caerbeck 86; Henrick Borgersen 86.

Op den smallen rand tweemaal het wapen van Gerrit Borgersen.

Op den hoorn zijn voorts aangebracht vijf gegraveerde zilveren platen met de wapens van Cornelis Lucaszoon 1611 D(ecanus) s(ancti) I.(ucae) met de spreuk: *wilt dat beste mede doen*; Pieter Kempen Anno 1621; Evert Rijnvisch Anno 1621; Arent Joosten Dieman, met de spreuk: *Amor vincit omnia*, Anno 1609, en van Henderick Janssen Molttert Anno 1655 den 21 Martivs.

Een ketting verbindt het beslag aan de uiteinden van den hoorn.

Verguld zilveren beker op voet met deksel, door de regeeringsleden van 1726 aan de stad Kampen vereerd. Op den kelk en op den baluster van den voet het wapen van Kampen en de wapens der schenkers: J. B. Steenberg, P. van de Weteringen, Q. Eikelboom, R. M. Foccoma, R. Sabé, H. Eekhout, G. D. Daendels, J. H. Ridder, B. van Marle, E. van Romond, H. Vestrinck, G. Tollius, A. Eekhout en A. Herweyer.

Dezelfde namen staan gegraveerd binnen in het deksel, benevens die van: R. Lemker, A. Herweijer en C. Muntz, secretarissen der stad.

De voet en het deksel zijn met geciseleerde wijngaardranken versierd; de top wordt gevormd door een pijnappel.

Zilveren gedeeltelijk vergulde beker, door het raadslid Johan van Urck aan de stad Kampen geschonken. Op het middengedeelte van den kelk, dat niet verguld is, zijn drie medaillons gegraveerd, waarin afbeeldingen van Tamar, Nero en Hester en waartusschen gegraveerde arabesken. Het ondergedeelte van den voet is versierd door gedreven ornamenten, medaillons met vrouwenkopje en beestenkoppen; om den baluster beestenkoppen en drie armpjes.

Op het gedreven deksel drie medaillons met afbeeldingen van een harp-, een viool- en een gitaarspeler, afgewisseld door een leeuwenkop en saterkoppen; daarboven verheft zich op een, weder door drie armen omgeven baluster, een Romeinsch krijgsknecht met schild en lans.

In het deksel het wapen van Johan van Urck (gewapende arm) met het omschrift:

»Qvi bibis hunc cyathvm cuius sunt munera quaeris, Largus
Ioannes Urckius ista dedit.»

In 1578, toen al het zilverwerk der stad Kampen tot munt werd geslagen, om de Duitsche soldaten van den Graaf van den Bergh te betalen, bleef deze beker gespaard. Vandaar dat hij bekend staat onder den naam van »moffenbekertje". 1)

Ook in 1672, toen het stadszilverwerk bij den inval der Franschen werd gesmolten, ontging hij den smeltkroes.

Vervaardigd in 1551.

Nieuwe Raadhuis. — Het Nieuwe Raadhuis staat op de plaats, waar vroeger het stadswijnhuis, ook stadswijnkelder genoemd, stond. In het laatst der 16de eeuw werd de wijnkelder omgebouwd om met het schepenhuis het stadhuis te vormen. In 1607, 1628 en 1740 onderging dit gebouw groote veranderingen en verdwenen de oude gevels, die aan de Oudestraat uitkwamen. Van 1830 tot 1835 werd het Nieuwe Raadhuis verbouwd en verloor toen elk architectonisch belang.

In dit gebouw verdienende de volgende voorwerpen vermelding:

Een gobelin, een arcadisch landschap voorstellende, de voorgrond wordt ingenomen door twee figuren, waarvan een Apollo met de lier. Uit de 16de eeuw.

Op de trap een rouwbord van Reiner Lodewijk Gansneb gen. Tengnagel, heer te Olthuis enz., overleden den 17^{den} December 1705.

Onder de schilderijen de volgende:

Een portret van den admiraal Jan Willem de Winter.

1) Zie over dien beker ook Bijdragen tot Gesch. van Overijssel, III, blz. 143 vgl.

Ernst Casimir van Nassau (1573—1632).

Willem Lodewijk van Nassau (1560--1620).

Willem I.

Maurits en

Frederik Hendrik, de vijf laatste worden toegeschreven aan Michel van Miereveld.

Willem II.

Willem III van Johan de Baen 1619.

Willem IV van J. V. Tischbein 1750.

Koningen Willem I, Willem II en Willem III.

De Koningin-Moeder door J. D. Belmer.

Op de burgemeesterskamer hangt een wintergezicht, de IJssel vóór Kampen, van Hendrik Averkamp 1663.

De Nieuwe Toren. — In 1646 brandde de kerk van het H. Geestgasthuis af en werd besloten op hare plaats een toren te bouwen. Plannen voor dezen toren leverde o. a. in 1647 Jan Adriaansz. Leegwater, in 1648 de molenmaker Dirk Jan uit Edam en Evert Rijnvisch. Alleen het plan van Philippus Vingboons werd aangenomen. Den 26^{en} Juni 1649 werd de eerste steen gelegd. Den 21^{en} Februari 1651 besloot men het werk voor dat jaar te laten stilstaan. Weer opgevat, rustte het na 1655 weer een tijd lang, waardoor eindelijk eerst in 1664 het kruis op den toren gezet kon worden. De levering van een klokkenspel, dat op den toren zou hangen, werd den 28^{en} November 1657 aan François Hemony opgedragen. Gerrit van Loo leverde het klavier, terwijl de klokkenspeler uit Amsterdam Solomon Verbeek de draden scheerde. Eindelijk werd het werk den 3^{en} Januari 1664 door Mr. Hendrick, organist te Zwolle, opgenomen. »Wegens het voltrecken van het klokkenspel ende uyrwerck" op den Nieuwen Toren werd den 30^{en} November 1669 aan de weduwe Sprakels nog f 3120.10 toegekend.

In 1679 helde de toren over en werden sinds dien tijd herhaaldelijk maatregelen hiertegen met goed gevolg genomen.

De vierkante toren is in baksteen met zandsteenen hoeken, traceeringen, waterlijsten en omlijstingen opgetrokken. Hij heeft drie afdeelingen, daarboven verheft zich een houten met lood bekleed achtvlak, klokkenhuis, met lantaarn en leien spits. Het achtvlak springt sterk naar binnen, waardoor een omgang met steenen leuning gevormd wordt. Aan den omgang zijn in steen gehouwen 17 wapens aangebracht, van de burgemeesters en van de drie secretarissen. De teekeningen hiervoor werden in 1662 door Jan van de Graeff, gildemeester van het St. Lucasgilde, vervaardigd. Onder den toren door ziet men nog de moeten van het steenen kruisgewelf, dat eens dien doorgang overdekte. Boven den boog van dien doorgang staat aan de Oudestraat zijde het in zandsteen gehouwen wapen van Kampen met twee leeuwen als schildhouders, boven den boog aan de andere zijde een steen met het wapen van Kampen en het jaartal: »MDCCLXIV" .

In den toren hangt het klokkenspel, dat met de hand en door het

uurwerk bespeeld kan worden. Vijf-en-dertig klokken bevinden zich in den toren, waarvan vier van Geert van Wou, een van Kiliaan Wegewaert, negen-en-twintig van Franciscus Hemony en een van L. Haverkamp.

Die van Van Wou hebben achtereenvolgens tot opschriften in Gothieke letters:

a. »Salvator dicor ut quisq. salutis amator in clangore mei sit memor ipse dei defunctos plango vivos voco fulgura frango omibus in campis vox mea sit decori Gherardus de Wou me fecit Anno a nativitate domini nostri MCCCCLXXXI." In het lichaam dezer klok staat aan de eene zijde het beeld van den Salvator, daartegenover aan de andere zijde dat van een bisschop; onder beide het jaartal 1481.

b. »Mater erat pura cum virginitatis honore dicta maria pia quo nomine dicor et ore baptizans hoc contulit ergo dum sono more sacro succurrat venie cūctis ea rore Gherardus de Wou me fecit MCCCCLXXXI." In haar lichaam staat aan weerszijden tegenover elkaar het beeld der H. Maagd in de zon, met de maan onder hare voeten, daaronder een schild met het wapen van Kampen en een leeuw tot schildhouder en een schild met de kleuren der stad met eveneens een leeuw tot schildhouder.

c. Fusor hic inpressit nomen sacri nicolai rector concessit me fieri faciens hoc opus ut clangens pellat tedium venietis ad templum tangens cor scelus ut fugiat Gherardus de Wou me fecit anno dni MCCCCLXXXI." In haar lichaam staat ter weerszijden en recht tegenover elkaar het zegenende beeld van St. Nicolaas met mijter en staf.

d. »Maria vocor Gherardus de Wou me fecit anno domini: MCCCCLXXXIII."

De klok van Van Wegewaert: »Si deus pro nobis quis contra nos Kylianus Wegewaert me fecit campis anno 1627."

Bij de negen-en-twintig klokken van Hemony zijn de bovenranden voorzien van fraaie reliefs, engeltjes voorstellende, die aan trommen, klokken, triangels en klokkenspielen tonen ontlokken. In het lichaam van sommige komt het wapen van Kampen voor.

Een klok heeft tot opschrift in blokletters: »Dum campana sonans ex quo divido tempus Franciscus Hemony me fec. Amstelodami anno 1662."

Een andere: »Dulcior e nostris resonat tinnibus aer. Franciscus Hemony me fecit Amstelodami A°. 1662."

Weer een andere:

»Laudate dominum in cymbalis bene sonantibus F. Hemony me fecit Amstelo. A°. 1659."

Nog een ander:

»Benedictus dns deus Israël quia visitavit et fecit redemptionem plebis suae F. Hemony me fec. Amstelodami A°. 1659."

Een andere:

»Temporis extremi tum memor esto tui, Franciscus Hemony me fec. Amstelo. A°. 1662".

Een klok :

»Cantate domino canticum novum cantate domino omnis terra
F. Hemony me fecit Amstelodami 1659”.

Een klok :

»Laudabo nomen dei cum cantico et magnificabo eum in laude
F. Hemony me fecit A°. 1659.”

Een klok :

»Sit nomen domini benedictum F. Hemony me fecit Amstelodami
Anno domini 1659.”

Een klok :

»Cantate dño canticum novum quia mirabilia fecit F. Hemony me
fecit Amstelodami A° 1659”.

Negen klokken :

»Franciscus Hemony me fecit Amstelodami Anno domini: 1659”.

Een klok :

»Francis Hemony me fecit Amstelodami Anno domini MDCLIX”.

Vijf klokken :

»Franciscus Hemony me fecit Amstelodami 1659.”

Vier klokken :

»Fecit Amstelodami anno domini MDCLIX.”

Een klok :

»Fecit anno domini MDCLIX”.

De klok door Haverkamp gegoten heeft tot opschrift in blokletters:

»L. Haverkamp me fecit Hornae 1790.”

Het Gothieke Huis. — Dit oude koopmanshuis, zich uitstrekkende van de Oudestraat tot de Nieuwstraat, dagteekent uit de tweede helft der 15de of het begin der 16de eeuw. Hierin werd sinds onheuglijke tijden het bedrijf van grutter uitgeoefend. Hierdoor vormen de inrichting met de nog aanwezige werktuigen niet minder een stuk historie dan de er achter gelegen Gothieke stal, wellicht eenig in ons land.

Wat de gevel in de Oudestraat betreft valt op te merken, dat de winkelpui dagteekent uit 1816 welk jaar een inschrift op de onderste waterlijst vermeldt. Een houten kroonlijst met houten dakvenster vervangt den voormaligen top. Tusschen pui en kroonlijst vindt men de eerste en tweede verdieping, die nog in oorspronkelijke vormen voorkomen, en uit zandsteen opgetrokken zijn. De dammen tusschen de vensters zijn alle van eenvoudige doch krachtige profielen voorzien. Deze profileering eindigt op iedere verdieping onder de waterlijst, die door blindboogstukken wordt afgedekt. Het versierde gedeelte van de waterlijsten bevat gestyleerde druiventrossen met wingerdranken en diervormen tusschen bladwerk, dat zich om een staf slingerde. De blindboogstukken zijn met verschillende geometrische vullingen versierd. Op de drie boogstukken onder de houten kroonlijst zijn de letters I, O en H, op de drie daaronder geplaatste M, A en R gebeiteld. Het geheel herinnert aan de Vlaamsche architectuur der Kelder-

mansen. De vensters, vroeger kruisvensters missen thans de boven-middenstijlen. Zij werden verwijderd toen men het glas in lood verving door de thans aanwezige houten ramen.

De achtergevel van het hoofdgebouw komt op een binnenplaats uit. Sporen van een traptoren, die in den zuidelijken hoek stond, zijn hier nog aanwezig. De gevel is verder verdeeld in drie vensterbreedten, waarnaast een smaller raam. In het ondergedeelte is het smalle raam vervangen door een deur, die het hoofdgebouw door middel van een uitgebouwd houten gang met het achterhuis verbindt.

Gedeelte van den gevel Gothieke huus.

Deze achtergevel is uit baksteen opgetrokken, alleen de vensterstijlen, waterlijsten en de aanzet- en sluitstukken in de segmentvormige bogen zijn van zandsteen. De groefsteenen neggen zijn aan de binnenzijde geprofileerd. De ontlastingsbogen boven de verschillende ramen hebben hun geboorte in uitgekepte aanzetstukken.

De balklagen in het geheele gebouw bestaan uit moeren kinderbalken.

Door den gang langs de keuken bereikt men de grutterij, wier inrichting bezienswaardig is; daar achter liggen de stallen met hun Gothieke kozijnen en balken.

De achtergevel aan de Nieuwstraat is eenvoudig, opmerkelijk is echter het karakteristieke achtiend'eeuwsche

deurkozijn met staldeuren. In de stijlen van dit deurkozijn vindt men twee uitkijkjes, met mooi smeedwerk, vermoedelijk uit 1631, gevuld.

Inwendig zijn de vloeren der eerste en tweede verdieping van het hoofdgebouw bedekt met kleine verglaasde plavuizen, die op stevige balklagen in een leemachtige specie zijn gelegd op de zich daaronder bevindende dikke eiken planken.

Op de muren komen hier nog sporen voor van weggebroken schoorsteenen en spitsboogvormige muurnissen Een mooie schoorsteen-uitbouw,

steunende op de balklaag en beginnende op een smaakvol bewerkt kraagsteentje, verdiend de aandacht, maar vooral de beide eikenhouten trappen der bovenverdiepingen. Eigenaardig zijn de kolommen van deze trappen met hare insnijdingen, de paneelen in hoofdzaak met hunne vertikale lijnen en de massieve bloktreden op de zware boomen. Mooie deuren met karakteristieke kozijnen breken het wit der muren. Deze deuren zijn door verticale en horizontale klampen in kwadraten verdeeld, de ruimten tusschen die vierkanten en daarbij behoorende omgeschreven cirkels zijn met geometrische versiering, in kerfsnede uitgevoerd, gevuld. De kozijnen zijn eenvoudig met een vierde gedeelte van een cirkelomtrek op de hoeken bewerkt, in welke holle lijnen op regelmatige afstanden rosetjes zijn gestoken. De moer- of hoofdbalken dragen op in den muur gemetselde sleutelstukken, bewerkt met het bekende vijftiendeuwsche peervormig profiel.

Wat de kap betreft zij opgemerkt, dat op de einden der hoofdbalken van de tweede balklaag vertikale muurstijlen, die gedeeltelijk in de zijgevels zijn verankerd, bevestigd zijn. De hooger gelegen balken vinden weer steun in deze stijlen, waardoor ten slotte de geheele bekapping voldoende steun behoudt op de vertikale muurstijlen en de daaronder gelegen hoofdbalken, al ware het dat de zijmuren van den zolder en de daaronder gelegen verdieping verwijderd werden. Hierdoor waren de zolders dan ook in staat groote gewichten te dragen.

Ten slotte zij de aandacht gevestigd op de dakbedekking, die ten deele nog uit de dekking der 15de eeuw, op- en overpannen bestaat.

Het Proveniershuis. — Dit huis, gelegen aan de Boven-Nieuwstraat en zich uitstreckende tot den Burgwal, herbergt het St. Geertruids- of Boven-proveniershuis, dat in 1897 met het H. Geest- of Buiten-proveniershuis vereenigd werd.

Het eerste werd vermoedelijk in 1381 of 1382 gesticht en toen in 1548 op de nadering van Maarten van Rossem het Katharijne- of Leprozen-gasthuis, reeds in 1386 buiten de Veenepoort bestaande, afgebroken werd, werden de goederen hiervan later, evenals die van de toe Boecop's vergadering in 1664, met het Gasthuis vereenigd.

In den schuur van het Gasthuis had eens de bekende klokkengieter Hendrick Wolters Wagewaert zijn giethuis.

Het H. Geestgasthuis werd vermoedelijk omstreeks 1250 gesticht en lag bij den Nieuwetoren. In 1897 werd het gebouw afgebroken en sinds dien tijd neemt de Gasthuisstraat, tusschen de Oudestraat en de Nieuwe Markt, zijn plaats in.

De schulpvormige boogvullingen en de gebeeldhouwde maskers in den nieuwen gevel in de Nieuwstraat zijn nog van het oude gebouw afkomstig.

Op de binnenplaats en aan den Burgwal trekken de dakkapellen met zandsteenen omlijstingen de aandacht, waarvan al de gebeeldhouwde afkomstig zijn van het voormalig H. Geestgasthuis.

Op de binnenplaats vindt men o. a. een dakkapel, waarboven een leeuw als schildhouder en een schild beladen met een rijksadelaar en in een omlijsting »A°. MDCXXX."

Een andere dakkapel met schulpbekroning en rechts en links een kop van een man en een vrouw. In een omlijsting staat: »A°. MDCXXX."

In den muur onder deze dakkapellen vindt men van rechts naar links gevelsteenen met onderstaande opschriften:

»H. V. Merle K. M."	»Anno"	»M. Coops K. M."	»1694" en »1695"
---------------------------	--------	---------------------	------------------

Vermelding verdienen hier verder nog de fraaie koperen deurtrekkers aan de deuren.

Boven den uitgang naar den Burgwal aan de zijde van de binnenplaats staat in den sluitsteen:

»Anno
1740."

Aan de zijde van den Burgwal vindt men achtereenvolgens van rechts naar links:

Een dakkapel met gebroken boog en een leeuw als schildhouder met het wapen van Kampen en in een omlijsting »A°. MDCXXXV."

Een dakkapel met schulpbekroning en een obelisk en »Anno 1626."

Een dakkapel met een leeuw als schildhouder en een schild met de stadskleuren en verder een gebroken boog en het opschrift »Renovatum 1730."

Een dakkapel met schulpbekroning, obelisk en kopjes — man en vrouw — terzijde en in een omlijsting »A°. MDCXXX."

Een dakkapel met gebroken boog en een leeuw als schildhouder met het wapen van Kampen en in een omlijsting: »A°. CIOICXXI'."

Inwendig verdient in de keuken het koperwerk de aandacht en verder in de regentenkamer o. m. onderstaande schilderijen.

a. Een schilderij op doek, voorstellende de verzoeking van den Heer in de woestijn.

b. Een schilderij op doek, voorstellende den Heiland, weenende over Jeruzalem. Gemerkt »F. v. Dijck fecit."

c. Schilderij op paneel, voorstellende het Laatste Avondmaal met het randschrift:

»Die Heere Jesus in dier nacht doe hij verraden wordt,
Nam hy dat broodt, danckte ende brackt ende gaft synen
Apostelen ende sprak
Neemet eetet, dat is myn lyff dat voor u gebroken werdt.
Met verlangen heb ik begeert (dat Pascha met u te eten
eer) dat ik lyde. Luc. XXII."

Op een wit papier staat:

»Anno domini
MV^cLII.»

d. Een schilderij op doek voorstellende den H. Laurentius, aange-
grepen door krijgsknechten.

e. Een schilderij op paneel, voorstellende het Laatste Avondmaal. Gemerkt:

»Mechtelt vā Lichtēberch
Anders genant to Bocop
Me fecit Año 1574.»

f. Een schilderij op paneel, voorstellende Christus geboorte. Gemerkt:

»Mechtelt van
Lichtēberch anders
toe Bocop m
a fait lā 1572.»

g. Gedeelde schilderij op paneel; op de eene helft Maria met het
Kind, op de andere Johannes de Dooper. Hierop staat:

»Anno domini
1548.»

h. Een schilderij op paneel, voorstellende de werken van barmhartig-
heid in een gasthuis, voorzien van »A^o. 1548.»

Grootburgerweeshuis. 1) — Dit weeshuis staat op de plaats, waar eertijds
het Cellebroedersklooster, toegewijd aan den H.H. Augustinus en Alexius,
stond. Deze Cellebroeders, ook wel Alexianen of Vrijwillige Armen genaamd,
— leeken, zich bezighoudend met het verplegen van zieken en begraven
van dooden — kwamen in 1475 te Kampen, waar zij zich met toestemming
der regeering in 1477 vestigden. In 1592 werd het weeshuis in het klooster
gevestigd, dat in 1539 gesticht was onder den »Zoete-naam-Jezus-huis» 2)
en waarin oorspronkelijk twaalf weeskinderen voor den koordienst werden
opgeleid en dat sedert 1554 bestemd was voor alle arme, ellendige, trooste-
looze weezen door Kamper burgers nagelaten. Bij besluit van den raad van
27 Februari 1657 werd het bestemd voor de weezen van de Grootburgers
der stad.

In een der muren van het tegenwoordige gebouw uit 1863 vindt men

1) Grootburgers waren vroeger dat deel der burgerij, dat door geboorte of aan-
koop zeker staatsburgerlijke rechten had verkregen, o. a. noodig tot het bekleeden
van ambten en het uitoefenen van beroepen.

2) Dit huis lag in de Boven-Nieuwstraat. Zie voor den steen, afkomstig van dit
huis, onder het Raadhuis.

aan de Singelzijde nog een steen, die vroeger in den gevel stond, met het opschrift:

»A°. domini 1475 wilt doch besinnen,
In September den 25 wel bedacht,
Quamē de Cellebroeders te Cam̄ binē,
begonnen dit klooster, A°. 81 volbracht.»

In den achtergevel bevindt zich een zandsteen met het opschrift:

Den 4 Februari 1825 is het
Water door een Storm
uit het N. W. die 24 uren
aanhield hooger
geweest dan in de
vloeden van 1775 en 1776.»

en nog een met:

»Dzee vloedde over
dijken heen:
Tot in dit huis: aan
deeze steen.»

Den 14 Novembr. 1775.»

Rechts van dezen steen staat: »A°. 17". en links »76".

In een der zijgevels staat nog in een zandsteen met omlijsting: »1744.»

In het weeshuis worden nog de onderstaande schilderijen enz. bewaard, die der vermelding waard zijn.

In de regentenkamer:

Drieluik, afkomstig uit het huis van de Soete-naem Jesus. Het hoofd-blad aan de binnenzijde stelt het bekende verhaal uit den Bijbel, dat Christus de kinderen tot zich roept, voor. De zijbladen vertoonen apostel-figures, met een daarbij knielend figuur in priestergewaad met drie naast hem knielende weezen. Op het buitenvlak der eene deur ziet men Christus het lam dragende, met daarvoor knielende bejaarde man en vrouw, met het onderschrift: »Anno Domini 1548 den 15 dach Decembris sterff Euert Jorrienszoen »Anno Dni 1534 op nije jaersdach sterft Barbara die Euerts huisfrou was. Godt wese die ziele ghenadich. »Op het buitenvlak der andere deur vindt men het beeld van Mozes, met de Tien Geboden, en van Christus. Daaronder een geknielde geestelijke, omringd van zeven knielende weeskinderen met het onderschrift: »A°. Dni 1554 den 7 Augusti op ons lijeuen Heren transfiguratiendach sterff meister Johan Euertsoen vicarijs van S. Sijmon ende Juden altaer ouerste schoelmeister en eerste regent der weeskinderen. Godt wese die ziele ghenadich.»

Landschap op paneel, gemerkt »HA 1643''.

Een schilderij op doek »voorstellende een vrouw'' met »Nat. 1662'' »Ret. 1736.''

Een schilderij op doek, voorstellende een familiegroep, midden der 17de eeuw.

Een schilderij op paneel, voorstellende een man en een soortgelijk schilderij, voorstellende een vrouw, midden der 17de eeuw.

In een andere kamer:

Schilderij op paneel, voorstellende een jongen met een hoed in de rechterhand, waarop »1654'' en »AET. 6.''

In een der gangen hangt een nisvulling op paneel, boven een 18de eeuwse deur, voorstellende het inwendige van een weeshuis, waarboven de Heilige Geest zweeft en het onderschrift:

»17 de Groote Burger Wesen 86''

Het Burgerweeshuis. — Het tegenwoordige gebouw dagteekent uit 1891 en staat op de plaats, waar in 1460 het Brigitten-Convent »Mariencamp'' op den Vloeddijk gesticht werd naar den regel van St. Augustinus en de instelling van St. Brigitta¹⁾ voor monniken en nonnen.

Bij de hervorming verliep het klooster en werden de goederen door de stad gesecculariseerd. Na verschillende lotswisselingen werd het in 1842 weer weeshuis, waarvoor het in 1687 ook eens reeds bestemd was.

Een opschrift boven het oude ingangspoortje vermeldt een belangrijke verbouwing in 1719 aldus:

»Dit overoud gesticht, een herberg voor de Weezen,
Wierd met een dwaaze val bedreigd, vrij binnenkort,
Of was misschien nu al ten gronde neergestort,
Ten waar opzienderen vlijt en Vaadren zorg gepreezen.
Hier niet gansch tijdig, had door konst en vlijt voorzien.
Men zal dees trouheid in geheugen best bewaaren
Door tijdmerk als men schref, was zevenhonderd jar-
En duizend, boven het getal van negentien.
Zijnde doen ter tijd provisooren de Heeren Borgem.
Johan van der Wende en Joannes Tollius
en buijten vadersen Roelof Egbertzen Storm
en Albert de Haan als regeerende.

1) Het archief der O.L. Vrouwekerk te Kampen bezit het Règelen-boek, eertijds in Mariencamp gebruikt. Verschillende wiegedrukken en handschriften zijn er in samen-gebonden.

Het Stedelijk archief te Kampen heeft een bewerkten codex der Revelationes St. Brigittae; achter dezen codex volgt het leven van de H. Katharina, dochter van de H. Brigitta. Een getijdenboekje van dit klooster met talrijke miniaturen was in de nalatenschap van wijlen Prof. Alberdingk Thijm.

Boven het ingangspoortje staat een Weesjongen en een Weesmeisje, tusschen hen in staat in een omlijsting:

»I. C. D.
my heeft de wet
alhier geset
dat eer en deugt
in jonge jeugt
door arbeit vroet
en vroom gemoet
wert ingeplant
tot goedenst.
A°. 1627.»

In het gesticht trekt in de regentenkamer een opgelegde kast uit het einde der 17de eeuw de aandacht.

Het Ziekenhuis. — Deze inrichting ligt aan het einde van den Vloeddijk, dicht bij den IJssel. Hier stond eens het Pesthuis op den Belt, genaamd Calvariën, welk huis in 1538 door Eilard Cromme gesticht werd. Een gevelsteen in het tegenwoordige huis boven den ingang stelt voor Christus, zijn kruis dragende, met de poorten en muren van Jeruzalem op den achtergrond. Boven dien steen, waarnaar het gesticht zelf »Calvaria” genoemd werd, staat het jaartal »1538” en op een anderen steen »17 herbouwd 97”. Het eerste jaartal is dat van de stichting van het pesthuis, het tweede slaat op de verbouwing ter vereeniging met het Ziekenhuis. Dit laatste komt als bestaande inrichting eerst in 1592 voor en was gevestigd in een gedeelte, waar het vroegere Minderbroederklooster stond.

De overbrenging van het Ziekenhuis in het Pesthuis had in 1796 plaats.

In het Ziekenhuis wordt nog het portret op paneel bewaard van den stichter van het Pesthuis, vermoedelijk kort na zijn dood geschilderd. Het opschrift luidt:

»A°. 1520 de 28 dach Augusti in Herusalē. A°. 1545 op Sint Franciscus dach starff Elaerdt Crome pilgherum van Herusalem.”

Stadsweerkhuis. — Dit werkhuis dient sedert 1805 om bedelarij tegen te gaan en is ten deele gevestigd op de plaats, waar eens de kloostergebouwen van de Cellezusters stonden. Inwendig is nog gedeeltelijk de eikenhouten balklaag en de kap van het voormalige klooster aanwezig. Op een houten bord boven de toegangsdeuren staat geschilderd:

»Hier wordt het volk door werkzaamheid
Tot deugd en braafheid opgeleid;
Want ledigheid, die armoë baart,
Gaat veel met euveldaan gepaard.
Daarom bracht Kampens Magistraat.
Dit oud gesticht weer tot dien staat,
Dat niemand uit gebrek of nood
Moet beed'len langs de straat om brood.

1805.

1869.”

Eens was hier een guldehuis voor linnenwevers, zooals reeds blijkt uit het opschrift boven het ingangspoortje:

»Linne Wevers Gilde 1665.»

Huizen enz. — *Boven-Nieuwstraat* W. II, N°. 13. Baksteen topgevel met holle zijden, rollaag op kant, zandsteen hoeken met »Anno" »1829"».

Boven-Nieuwstraat W. II, N°. 37. Twee gevelsteen in slingers »Anno" »1681"».

Boven-Nieuwstraat W. II, N°. 39-41. Gevelsteen omlijsting, waarin een driekladerig klaverblad met blaaspijp. Sierlijke ankers. Laatst 17de eeuw.

Boven-Nieuwstraat W. II, N°. 71. Houten raamomlijsting boven ingang met het jaartal »1756."»

Boven-Nieuwstraat W. II, N°. 89. In de ankers »1648."»

Boven-Nieuwstraat W. III, N°. 124. Gevelsteen met twee oningevulde schilden, waarboven een helm met een kruis tot helmteeken. Het helmteeken is dat der toe Boecop's.

Boven-Nieuwstraat W. III, N°. 114. Een rijk versierde gevel. Gemetselde pilasters, zandsteen kapiteelen, basissen, slingers en driehoekige afdekking, waarop een vaas. Boven de bestaande onderpui een gevelsteen, waarop St. Joris met den draak. Tweede helft 17de eeuw.

Broederweg, hoek Groenstraat, W. III, N°. 9. Baksteen trapjesgevel met zandsteen afdekkingen, lijsten en versieringen. Het gedeelte gelijkvloers van den gevel is gewijzigd. Daarboven vindt men tusschen zandsteen lijsten baksteen vlechtwerk, in het midden waarvan eertijds een vierkante gevelsteen zat. Het vlechtwerk, boven de voormalige pui, waarvan de eiken puibalk, met lood bedekt, nog gedeeltelijk is te zien, wordt rechts en links afgesloten door een borstbeeld van een man en een vrouw, die eindigen in slingers met vruchten. Deze koppen stellen voor Ceres en Bacchus, waaruit zou af te leiden zijn, dat dit hoekhuis bij zijn stichting evenals thans bakkerswinkel was. Op de eerste verdieping zijn de twee ramen met luikjes, elk in een boog geplaatst, opmerkelijk. Onder de bovenste trap van den gevel zit een kraagsteen, gevormd door een mannenkop. De ankers verdienen vermelding. Vroeger las men in het midden van het gemetselde fries op een rechthoekigen gevelsteen »1630"».

Broederstraat hoek Nieuwstraat W. III, N°. 25. Gepleisterde gevel.

Gevelsteen met Adam en Eva in het Paradijs, rechts en links hiervan een leeuwenkop tot opluistering van het voormalige baksteen fries.

In 1507 verordende de Raad, dat in dit huis, genaamd »Het Paradijs", geen smederij gevestigd mocht worden, opdat de kloosterlingen in het koor der kloosterkerk niet gestoord zouden worden.

Buiten Hofstraat W. IV, N°. 50. Gevelsteen, waarop in het midden een kruis met het opschrift I. N. R. I., rechts een wapen waaronder »Vene" en links een met »Lynde" er onder. Dit gebouw is de voormalige Vene-Lynde-Vergadering.

Buitenhofstraat hoek Botervatsteeg. Hardsteenen stoeppaal met versieringen en schild, voorzien van een huismerk.

Buiten-Nieuwstraat. Bethlehemsvergadering¹⁾; vertoont in den gevel een voorstelling van den stal van Bethlehem met omlijst onderschrift:

»In Bethle
hem 1631.»

De achtergevel komt uit op Buitenhofstraat W. IV, N°. 29. Gevelsteen met den stal van Bethlehem.

Buiten-Nieuwstraat W. III, N°. 29. Gevelsteen; in een omlijsting staat:

»'s Menschen leven in
desz tit is gestadig
niet dan stridt
1624.»

Buiten-Nieuwstraat W. IV, N°. 36. Overblijfselen van een achttiend'-eeuwschen topgevel met versierde hoeksteenen.

Buiten-Nieuwstraat W. IV, N°. 52. Baksteenen topgevel met beitels met afdekkingen van zandsteen en waterlijsten van baksteen. Moeten van oude ramen. Fraai nokanker; in de ankers »1661.»

Buiten-Nieuwstraat W. IV, N°. 70. Gevelsteen met omlijsting:

»T is beeter
benit als
belache als
Godt behage
.»

17de eeuw.

Buiten-Nieuwstraat W. IV, N°. 114. Overblijfselen van een topgevel met holle zijden. 18de eeuw.

Burgwal hoek Bovenhofstraat W. I, N°. 19. Baksteenen topgevel met beitels, overkraging en muizentand en zandsteenen afdekkingen. Begin 17de eeuw.

Burgwal W. IV, N°. 127. Topgeveltje met zandsteenen afdekkingen en uitbouw op hout in de Botervatsteeg. Midden 17de eeuw.

Burgwal schuin tegenover Militaire Hospitaal W. IV, N°. 136. Baksteenen gevel met top, afdekkingen zandsteen, waterlijst baksteen, schuine afdekkingen met beitels; zandsteenen kraagsteen, waarop voormetseling. Moeten van oude ramen met halfronde bogen. Sierlijke ankers. 17de eeuw.

Burgwalstraat (vroeger Speldemakerssteeg) W. II, N°. 6. Huis van baksteen

1) Onder vergadering verstaat men een inrichting, hofje, bestemd om gratis huisvesting te verleenen aan weduwen, van wie enkele nog eene geldelijke toelage ontvangen.

met zandsteenen versieringen, blindarkaden, liseenen, uitgebouwd windas en gevelsteen met engelenkopjes en het jaartal 1530.

Burgwalstraat W. II, N°. 8. Trapjesgevel van baksteen met biksteenen afdekkingen en versieringen. Nokanker met lelie. 17de eeuw.

Cellebroedersweg hoek Groenestraat, eigendom Grootburgerweeshuis en daarnaast gelegen. W. I, N°. 12. Onder de gootlijst in den zijgevel een gevelsteen met:

»Provisoren
G. D. D.
I. B. S.
J. V. S.»
en
»1727.»

Geerstraat W. I, N°. 36. Baksteenen trapjesgevel met zandsteenen afdekkingen, waterlijsten, sluitstukken en kraagsteen met masker. Fraaie nokanker en gordingankers. Begin 17de eeuw.

Geerstraat W. I, N°. 45. Baksteenen topgevel met beitels en zandsteenen afdekkingen. Gebeeldhouwd kraagsteentje en nokanker. Eerste helft 17de eeuw.

Geerstraat W. I, N°. 47. Gevelsteen:

»Als God behagt
beter benyd als
17 beklagt 95''.

Geerstraat W. I, N°. 50. Baksteenen trapjesgevel met zandsteenen afdekkingen, sluitsteenen en kraagsteen met kop. Muurnissen en baksteenen waterlijst met fries. Begin 17de eeuw.

Geerstraat en Cellebroedersweg. Brug over den Burgel. Aan de Noordzijde zit in den middenboog een omlijste zandsteen met: »MDCCCLVIII''. Aan den Zuidkant een steen met het wapen van Kampen. De omlijsting is aan de bovenzijde afgeslagen. De laatste steen dagteekent uit het einde der 17de eeuw.

Graafschap W. I, N°. 17. Gevelsteen met klok, waaronder »1649''. in het lijf der klok HV.

Graafschap. Naast het huis N°. 34 met de dolfijnen staat een noodstal op de straat.

Graafschap W. I, N°. 34. Baksteenen gevel met pilasters en rijk versierde vleugels, zandsteenen dolfijnen, Toskaansche en Ionische kapitelen en vruchtmotieven. Sierlijke ankers. In twee slingers: »Anno'' »1663''.

Groenstraat W. III, N°. 160—162. Gevelsteen in omlijsting: A°. 1627.

Kerksteeg W. IV, N°. 6. (Bierbrouwerij). Vierkante gevelsteen, waarin een wereldbol met kruis en »Anno 1761''.

Nieuwe Markt W. III, N°. 8, 10 en 12. Gedeeltelijk voormalig schuttersmagazijn. Zeventiend'eeuwsche overblijfselen, zandsteenen waterlijsten en sluitsteenen, ontlastingsbogen en bekroning van het poortje.

Oudestraat, hoek Blauwehandsteeg, W. I N°. 43. Gevel van baksteen en zandsteen voor de versieringen en de waterlijsten. Een kraagsteen, een gevleugelde engelenkop, steunt de voormetseling, die door een bal met sierlijk voetstuk wordt bekroond. Schoone en zeer afwisselende ankers.

Vermoedelijk dagteekent dit huis uit omstreeks 1615.

Oudestraat, hoek *Dwarssteeg*, W. III, N°. 135. Bovengevel, midden-raam met rijke zandsteenen omlijsting. Kroonlijst van zandsteen met rijke draagsteenen. In het fries MDCCLXIV.

Oudestraat W. III, N°. 149. Geheel van Bentheimer steen in Vlaamschen trant gebouwd. Omstreeks 1630 was dit gebouw in gebruik als »Vleishuus». Door verandering is het oude onderste gedeelte verdwenen.

Oudestraat bij de Hagenpoort W. IV, N°. 332. Baksteenen topgevel met holle zijden, zandsteenen gekrulde hoeksteenen en driehoekige bekroning. Twee gevelsteenen »Anno» en »1687».

Oudestraat bij de Hagenpoort W. IV, N°. 340. Gevel als bij N°. 332, doch zonder gevelsteen. Einde 17de eeuw.

Oudestraat W. IV, N°. 358. Gevelsteen :

»A. B. B.
H. D. V.
1803.»

In den zijgevel aan de Hagensteeg een gevelsteen met het Kamper wapen. Einde 17de eeuw.

Buiten-Nieuwstraat W. IV, N°. 135. Gevelsteen :

»A. B. B.
H. D. V.
1803.»

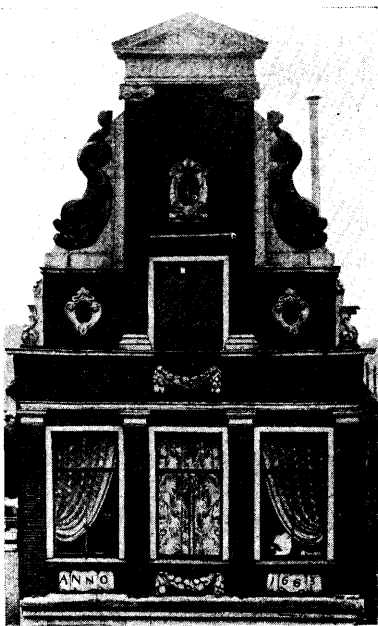
Oudestraat bij de Hagenpoort W. IV, N°. 334. Gevel als bij N°. 332. Glas in lood en twee gevelsteenen: »Anno» en »1686».

Oudestraat bij de Hagenpoort

W. IV, N°. 354. Baksteenen topgevel met beitel en met zandsteenen hoek- en deksteenen. Baksteenen waterlijst. Overblijfselen van ontlastingsbogen boven de ramen.

Oudestraat bij de Hagenpoort W. IV, N°. 356. Baksteenen. puntgevel met waterlijsten, segmentvormige ontlastingsbogen, kleine ruitjes met glas in lood. Kalf voordeur met snijwerk. Inwendig zeventiend'eeuwsche verdeeling.

Oudestraat bij de Hagenpoort W. IV, N°. 336. Baksteenen topgevel met beitel, zandsteenen hoeksteenen, top- en kraagsteenen. Einde 17de eeuw.

Graafschap, W. I, N°. 34.

Oudestraat hoek Houtzagerssteeg W. III, en N°. 3 en 5. Overblijfselen van een oud baksteenen huis met waterlijsten, kruisvensters met zandsteenen middenstijlen, kleine ruiten in lood. Met vele moeten van oude vensters. Volgens overlevering herbergde het den hertog van Alva tijdens diens bezoek aan Kampen. Midden 15de eeuw.

Schapensteeg W. IV, N°. 67. Gevelsteen met een zwemmende zalm, daar boven:

»Alst Godt behagt
beter benit dan beklagt.»

Midden 17de eeuw.

Venestraat hoek Burgwal. Hardsteenen stoepaal met wapenschild en »16''. Eerste helft 17de eeuw.

Vloeddijk, hoek Graafschap W. I, N°. 8. Baksteenen topgevel met beitels en zandsteenen afdekkingen. Sierlijk nokanker; in de ankers »162.»

Vloeddijk W. III, N°. 95. Baksteenen topgevel met holle zijden. Afdekking in hoeken en driehoekige bovenafdekking van zandsteen. Begin 19de eeuw.

Vloeddijk W. III, N°. 104. Baksteenen gevel, waarin baksteenen ontlastingsbogen en sierlijke ankers. Eerste helft 17de eeuw.

Vloeddijk W. IV, N°. 126. Gevelsteen van zandsteen, in een omlijsting een gekroonde troffel. Aan den zijkant een baksteenen muizentand. Inwendige inrichting en betimmering uit de 17de eeuw.

Vloeddijk bij de Nieuwe Markt. Baksteenen topgevel met holle zijden. Krullen in de hoeken en driehoekige bovenafdekking van zandsteen. Begin 19de eeuw.

Voorstraat bij de Koornmarktspoort W. I, N°. 2. Trapgevel, thans bepleisterd, afgedekt met zandsteenen lijsten, met nok- en gordingankers. Zandsteenen masker, waarop voorbouw. In de ankers van de balklaag »1648''.

Voorstraat W. I, N°. 20—24. Overblijfselen van een zandsteenen waterlijst met rechts en links een leeuwenkopje. 17de eeuw.

Voorstraat W. I, N°. 26 en 28. Gevelsteen met een aanbeeld, waarin het jaartal »1768'', en rechts hiervan een sleutel, links een hoefijzer.

Voorstraat W. I, N°. 34. Dit huis, bekend als de Paterskerk ¹⁾, werd vermoedelijk onder Pater Jacobus de Rechter (4 December 1678—1702, in het laatste jaar kreeg hij een opvolger) als pastorie en kerk »Achter de Nieuwe Muur'' op den hoek van de Blauwehandsteeg ingericht.

Het gebouw is met reuzenmoppen in baksteen opgetrokken met spaarzame toepassing van zandsteen. De voorgevel is bepleisterd. De zijgevel is vrij goed bewaard gebleven met zijn vensters en waterlijsten in baksteen. In den zijgevel aan de tuinzijde bevindt zich een uitbouw met schuin afdak. Een poort geeft toegang tot den tuin. Het gebouw dagteekent uit het einde der 16de eeuw.

1) Aldus genoemd, omdat zij door ordensgeestelijken werd bediend.

Voorstraat W. II, N°. 48. Zandsteen kragsteen bij den top, met leeuwenkop, waarboven »1781”.

Voorstraat W. II, N°. 52. In de twee steenen, begin afdekking van den topgevel, achtereenvolgens »Anno” en »1793”.

Voorstraat W. II, N°. 124. In de vier ankers achtereenvolgens: »1670”.

Voorstraat W. II, N°. 136—140. Twee gevelsteenen, elk in een banderolle met inschriften: »Anno” »1653”.

Voorstraat W. III, N°. 174. Baksteenen gevel met oorspronkelijke ramen met zandsteenen boven-, midden- en onderdorpels en middenstijlen en baksteenen waterlijst. Midden 17de eeuw.

Pannkoekendijk W. V, N°. 130, bij den z.g. Schreiershoek, in de buurtschap Brunnepe. In het witgepleisterde huisje zitten boven den middendam onder de dakgoot twee Gildehauser zandsteenen gevelsteenen. Op den eenen met opliggende letters staat:

»O 1562 T.”

Op den anderen met ingekapte letters:

»D. B. H. Tegnagel
Renovavit
1777.”

Aan het slot van dit overzicht is het mij een behoefte mijn dank te betuigen aan den Heer A. J. Reijers, dien het nooit verdroot mij op menigen tocht door Kampen te vergezellen en aan wien ik verscheidene opgaven dank.

Alle gemeenten in Nederland wensch ik van harte dergelijke onbaatzuchtige mannen toe, uitgerust niet alleen met een oog op de monumenten, maar ook toegerust met de noodige kennis.

F. A. HOEFER.

Nederlandsche Musea.

Rijksmuseum te Amsterdam.

Het toeval wilde dat ik onlangs op een zonnigen middag tusschen 2 en 3 uur met den heer Boland, onzen hooggeschatten en trouwen helper bij het opsporen en afteekenen van namen, opschriften en wapens op onze oude schilderijen, stond voor »*Dood Wild*” van *Jan Baptist Weenix* (n°. 2620 van den catalogus) het bekende meesterwerk waarop is voorgesteld een opengesneden ree, afhangend aan een poot, den kop rustend op een plint waarop het hart en de lever benevens een mes liggen; een groote hond belust op deze gemakkelijke prooi grijnst een kat aan die ook haar deel wil hebben.

Eensklaps herkenden wij op het door de zon beschenen doek den naam *Weenix*, zeer duidelijk links beneden op het plint met groote letters in de natte verf aangebracht.

Het stuk werd dadelijk afgenomen en de naam nauwkeurig in de zon bekeken nadat die was gereinigd en met balsum copaivae »uitgehaald''. De heer Boland zette zich toen aan den arbeid en het resultaat zien wij hier op $\frac{1}{4}$ der ware grootte weêrgegeven:

De lange haal vòór de W bevindt zich op het gedeelte van het doek dat vroeger om het raam was geslagen en later bij de verdoeking tot het schilderij werd getrokken. In hetzelfde geval verkeert de G — de beginletter. Daar de verf op die omslagen veel te verduren heeft gehad, heeft ook de naamteekening daar ter plaatse veel geleden.

In Oud-Holland Dl. 22, bl. 32 schreef Dr. C. Hofstede de Groot dat hij op dit schilderij overblijfsels van de handteekening van dien meester meende te herkennen, hij las: Batta en Wee. Meermalen bekeek ik het stuk met het oog daarop — zag wel eenige krabbels zonder er echter letters — laat staan een woord uit te kunnen opmaken. Of ik nu op de verkeerde plaats gezocht heb, dan wel op 't verkeerde oogenblik, ik vond de naamteekening niet. Ik vermoed in verband met het bovenstaande, dat ik verzuimd had de zon te hulp te roepen.

Er valt nu niet meer over den naam van den schilder te twisten: de zaak is uitgemaakt.

Voor het eerst werd in de catalogi van het Rijksmuseum van dit schilderstuk melding gemaakt in 1853, toen het als het werk van een onbekenden meester doorging. De verbeterde uitgave van den heer P. L. Dubourq, die in 1858 het licht zag, spreekt ook nog van een onbekend meester. De heer J. W. Kaiser schrijft het stuk in zijn uitvoerigen catalogus van 1880 aan Albert Cuyp toe, welke toeschrijving Dr. A. Bredius in de eerste uitgave van zijn catalogus (de Hollandsche van 1885) overneemt om bij de Fransche uitgave van datzelfde jaar in een noot bij te voegen dat hij het stuk houdt voor een werk van Jan Baptist Weenix. In de geheel omgewerkte uitgave van 1887 wordt het door hem definitief op den nu juist gebleken naam gebracht. Door mij werd in den catalogus van 1903 deze toeschrijving overgenomen met eene toevoeging dat de naam van Elias Vonck niet geheel was uitgesloten. Aanleiding daartoe was eene voordracht door den heer C. G. 't Hooft gehouden op het Amsterdamsche kunsthistorisch congres van 1898, waarin hij door vergelijking

met een stuk in het Städtelsche Institut te Frankfort, het goed recht van Elias Vonck met eenigen grond bepleit had.

Het Rijksmuseum bezit nog een schilderij van Jan Baptist Weenix ongeveer in denzelfden trant. Het is ook voluit gemerkt en stelt voor een levensgrooten liggenden bok in een landschap. Ik heb dit stuk omlaag geplaatst in de Eeregalerij laatste kabinet rechts, zoodat het nu goed kan worden gezien. Dit ook is een werk van groote meesterschap, dat misschien nooit genoeg is gewaardeerd geworden en dat onmiskenbare punten van overeenkomst heeft met de doode ree.

Een onzer copiïsten, de heer *B. M. Asscher*, vestigde mijne aandacht op iets wat op eene handteekening gelijkij, voorkomende op het bekende schilderij van *Claes Moeyaert* »*Drieërlei Keus*», (N°. 1632 van den catalogus), en wel in het witte kraagje dat het meisje om den hals heeft. Daar leest men hetgeen hier in fac-similé is weergegeven:

Staat hier nu des schilders vervormde naam: Moey:jaert of heeft de kunstenaar met deze letters iets anders bedoeld? Ik geef ze zooals ze zijn. Bekend is dat het schilderij in den achtergrond het verknoeide monogram van den meester draagt Cl. M (de C en L ineen) — waaruit deels door vervorming, deels door bijvoeging Gabriel Metsu's naamteekening gegroeid is.

De handteekening op een niet minder belangrijk schilderij, namelijk het »*Gebed zonder Eind*» van *Nicolaes Maes*, dank ik aan den heer Müller, fotograaf van de firma Bruckmann. Deze vond namelijk toen het doek buiten in de zon was opgesteld op het witte tafellaken geheel rechts, in de schaduwpartij bij de kat de letters N : M : S in rood aangebracht. Het monogram, door den heer Boland met zorg overgenomen, komt in de Engelsche uitgave van den catalogus op bl. 196 voor.

Ik eindig met eene mededeeling van anderen aard.

Door de welwillendheid van Mr. R. W. J. Baron van Pabst van Bingerden ben ik in staat gesteld den naam van de voorgestelde persoon op een onzer fraaiste historische portretten vast te stellen en wel dat van de schoone jonge vrouw in rijk gewaad, uitkomende tegen een roode draperie, gecatalogiseerd onder n°. 1663 en dat, aan Paulus Moreelse toegeschreven, doorgaat voor het portret van Amalia van Solms.

In een onlangs verschenen werk van Dr. Arthur Kleinschmidt »Amalia von Oranien, ein Lebensbild" vond Baron van Pabst de reproductie van een portret dat hij onmiddellijk en terecht herkende als identiek met het onze en dat voorstelt *Ursula van Solms*, de schoone en edele, acht jaar oudere zuster van *Amalia*, gemalin van *Prins Frederik Hendrik* (geb. 1594, gestorven 1657) die met *Christoph* burggraaf van *Dohna* in het huwelijk trad. Het portret berust op het kasteel *Schlobitten*, thans nog aan de graven van *Dohna* toebehoorende. Het is een borststuk, terwijl het onze gravin *Ursula* tot aan de knieën doet zien, en blijkbaar een copie of anders eene herhaling van ons portret, daar het tot in de kleinste bijzonderheden er mede overeenstemt.

Het portret in het Rijksmuseum kwam in 1808 uit het Koninklijk of Nationaal Museum in Amsterdam tegelijk met andere portretten der Stadhouderlijke familie, waaronder o. a. dat van de gravin van *Brederode*, ook een zuster van *Amalia van Solms*; het ligt dus voor de hand dat de bevallige beeltenis van *Amalia's* geliefde zuster *Ursula* ook in deze verzameling werd aangetroffen.

B. W. F. v. RIEMSDIJK.

Mauritshuis.

Sedert de vorige opgave (Bulletin 1905 blz. 14) is de verzameling wederom met verscheiden stukken verrijkt, waarvan hier een opsomming volgt.

A. Geschenken, legaten en aankooopen. In de eerste plaats dienen vermeld de vier schilderijen, achtereenvolgens geschonken door den Heer *L. Nardus te Suresnes*, nl.:

A. v. Beyeren. Stilvenen met een dooden haas, een vijzel, druiven en een stuk vleesch. Op doek, $79\frac{1}{2} \times 68$.

Egbert van der Poel. Vischmarkt, stadsgezicht overdag. Op paneel 61×75 ; gemerkt links beneden *E. van der Poel 1650*.

Toegeschreven aan Paulus Moreelse. Modelstudie; een jongen, staande bij een aardbol. Op doek, $84\frac{1}{2} \times 73$. Gemerkt op den aardbol met een monogram, waaruit *P M* te lezen valt, doch dat niet is het monogram van *Moreelse*. Ook de schilderwijze komt niet geheel met die van dezen meester overeen. Wellicht is het het werk van een der andere Utrechtsche academici.

Hollandsche School omstreeks 1660. De Drinker. Op paneel, $31 \times 24\frac{1}{2}$. Ostade-achtig, aantrekkelijk stukje, dat niet nader te determineeren valt.

De Heer *Nardus* heeft door deze schenkingen, waaronder vooral de van *Beyeren* uitmunt, ten zeerste recht op dankbaarheid van alle Nederlandsche kunstvrienden. Hem werd van regeeringswege de zilveren medalje voor Kunsten en Wetenschappen toegekend.

Aangekocht werd een schilderij van:

Salomon van Ruysdael. Gezicht aan een Hollandsche vaart. Op paneel, 47×69 . Gemerkt links op een roeiboort: *S v R 16 . . .*

Ten geschenke ontving het Museum van den Heer P. J. van Dokkum te Utrecht een stuk van

Frans Post. Braziliaansch landschap. Op paneel, 50×69 . Gemerkt links beneden: F. Post 1667.

De kunst van Frans Post, van wien zooveel stukken het Mauritshuis sierden, toen het nog het paleis was van Maurits den Braziliaan, is op deze wijze voor het eerst in de schilderijenverzameling vertegenwoordigd. Den schenker werd de dank der regeering betuigd.

Wijten Mej. J. C. H. Roels alhier legateerde aan het museum twee schilderijtjes:

Vlaamsche School omstreeks 1680. Portretten van een heer en van een dame, ieder omgeven doór geschilderde bloemfestoenen. Beide op paneel, $37 \times 27\frac{1}{2}$. De schilderijtjes zijn frisch van schildering en vooral aantrekkelijk wegens de bloemen, waarin een herinnering aan pater Seghers niet te miskennen valt.

B. In bruikleen zijn thans aan het Mauritshuis afgestaan:

Rembrandt. De zoogenaamde »Saskia met een Brief», eigendom van den Heer J. van Wageningen thoe Dekama te Jelsum. Op paneel, 54×473 .

Rembrandt. Andromeda. Eigendom van den Directeur. Op paneel $34\frac{1}{2} \times 25$.

Jan Vermeer van Delft. Het meisje met de fluit. Op paneel 20×18 . Dit merkwaardige stukje, onlangs door Dr. Bredius bij toeval te Brussel bij een particulier gevonden, is slechts gedurende de zomermaanden in bruikleen afgestaan. Het is een zeer karakteristiek werk van den meester in den trant van diens »Nieuwe Testament» (Mauritshuis), »Atelier» (Czernin, Weenen), »Luitspeelster met den Brief» (Rijksmuseum) enz. Het bestaan der schilderij was uit geen enkele bron bekend, ook is ze niet bij Hoet vermeld. Waarschijnlijk is het een fragment uit een grooter stuk.

W. MARTIN.

De Nederlandsche afdeling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Wanneer men het Leidsche museum van Oudheden gekend heeft in de dagen van Dr. Plevte, die nog slechts een jaar of vier achter ons liggen, en de in Mei l. l. geopende Nederlandsche afdelingen doorloopt, dan krijgt men wel respect voor het reorganisatievermogen der tegenwoordige Directie.

Hoe het vroeger was heb ik in dit Bulletin reeds uitvoerig geschetst ¹⁾, zoodat thans eene enkele herinnering wel voldoende zal zijn. Op zolders, in afgelegen conciergewoningen, soms ook in flinke zalen, overal zat er

1) Deel V, blz. 202 v.v.

wat van de Nederlandsche oudheden, die alleen op verzoek vertoond werden. Alles was zuiver naar de vindplaatsen geordend: urnen, brons en ijzer door elkaar, een systeem waarbij kennis overbodig is, maar dat dan ook niet in staat is om eenig begrip te geven van de wetenschappelijke beteekenis der verzameling.

De heeren Holwerda hebben terecht ingezien dat dit anders moest worden en ook elders was men reeds begonnen met het systeem-Pleyte te breken.

Rusteloos is er in de laatste jaren gewerkt aan de algeheele reorganisatie van het Leidsche museum, dat ondanks zijn schatten slechts door betrekkelijk weinigen bezocht werd: provinciale musea konden even hoge bezoekerslijsten toonen! Eerst moest de Egyptische afdeling opgeknapt worden, daarna kwam het vaatwerk uit Griekenland en Italië aan de beurt, thans zijn de Nederlandsche afdelingen gereed gekomen en die zullen wel het meeste werk gegeven hebben, omdat hier minder voorbereid was en ook minder geprofiteerd kon worden van buitenlandsche ervaring, behalve wat de Romeinsche vondsten betreft en enkele andere goed bekende groepen als b. v. het Merovingisch en Karolingisch vaatwerk.

Die omwenteling in een jaar of vier tot stand te brengen, wat de vaderlandsche oudheden betreft, met krachten die te voren geheel onbekend waren met deze afdeling, is stellig geen kleinigheid. De autoriteiten, die de koorden van de beurs in handen hebben, moeten van de wenselijkheid der reorganisatie overtuigd worden, naastgelegen panden worden aangekocht en verbouwd, het aanschaffen van toonkasten eischt veel overleg, daarna begint de schifting in een gedeelte, dat expositie-waarde heeft, en een rest die opgeborgen zal worden, en eindelijk kan er dan worden overgegaan tot het eigenlijke ordenen en uitstellen der verzameling.

In eene opvolgende reeks van vertrekken, waardoor de nu vrijelijk toegelaten bezoeker zelf den weg kan vinden, is in historische opvolging een overzicht gegeven van de voornaamste bestanddeelen der Nederlandsche verzamelingen en van verwant materiaal uit het buitenland, waaronder namaken.

Van uit de oudste afdeling op de derde verdieping daalt men in letterlijken zin af tot de Karolingische vondsten en de praktische opgravingskamer met de nieuwste vondsten, die de reeks der vertrekken afsluit. De ruimte was krap toegemeten, zoodat de Directie zelfs gewone gangen in museumlokalen moest herscheppen; maar al is het overal wat vol, alles is toch goed te zien en het licht is overvloedig.

Het ligt niet in de bedoeling hier in eene beoordeeling te treden van het oudheidkundige systeem, dat aan de opstelling ter grondslag ligt en door den conservator Dr. Holwerda Jr. werd toegelicht in zijne jongste publicatie »Neerland's vroegste beschaving». Later zal er nog wel gelegenheid zijn daarop terug te komen; trouwens of men het met dat stelsel in het algemeen eens is of niet, dankbaar zal ieder die belang stelt in de vaderlandsche oudheidkunde moeten erkennen, dat hier een prachtige en eenige gelegenheid geschapen is om een belangrijk, zij het nog onvolledig overzicht van de

Nederlandsche praehistorica, uit verschillende provinciën, op zijn gemak te bestudeeren, in verband ook met enkele buitenlandsche groepen.

Waar het op aankwam: het vinden en afscheiden van bepaalde groepen, het de gelegenheid geven die seriën met andere reeksen te vergelijken, het uitstallen vooral van dateerende bijvondsten, b.v. kralen en fibulae uit urnen voor den dag gekomen, dat is werkelijk zoo goed mogelijk gedaan. De opsteller van dat alles heeft echter gemeend nog meer te moeten geven, verschillende groepen in de praehistorische zaal reeds aan bepaalde stammen en tijden te mogen toeschrijven. Mijsns inziens ware het voorzigtiger geweest dit zeer fijne en niet dringende werk tot rustiger tijden uit te stellen, te meer waar de vereischte gegevens nog schaarsch zijn en eens gegeven meeningen ongaarne gewijzigd worden.

Wij zullen dit punt hier echter niet verder uitwerken.

Met de Romeinsche afdeelingen stond de zaak anders. Dank zij de nauwkeurige ontgravingen van Romeinsche legerplaatsen in Duitschland, die soms, als b.v. Halteren, de oudheden van een met jaartallen (11 v. Chr.—17 n. Chr.) aan te duiden periode leeren kennen, dank zij ook de voortreffelijke studiën over terra sigillata, het glanzend roode vaatwerk, van Dragendorff, Déchelette en anderen, staan de hoofdpunten van de provinciaal-Romeinsche archeologie thans in hoofdtrekken vrijwel vast. Dit neemt niet weg dat er heel wat kennis en studie noodig is om een groote verzameling als deze behoorlijk te determineeren, zooals Dr. Vollgraff het onlangs in de vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Gen. duidelijk aantoonde ten aanzien van de Utrechtsche verzamelingen. Ook hier beseft men het dadelijk, alleen reeds bij het bezichtigen der keurig geordende terra-sigillata afdeeling, die b.v. uit Vechten een vijfhonderdtal scherven met verschillende fabrieksstempels kan toonen. De Romeinsche afdeelingen komen mij over het algemeen het best geslaagd voor en het meest volledig, behalve misschien wat het glaswerk betreft. Evenals in de praehistorische zaal is hier in ieder lokaal in het midden een typenkast opgesteld, waaromheen een uitgebreider overzicht volgens vindplaatsen. De toelichting van de typenkasten is nog zeer karig, soms bleef het bij een enkel etiket, vermoedelijk omdat de Directie met de openstelling der afdeelingen niet wilde wachten tot de veel zorg vereischende catalogus in druk verschenen was, een besluit waarvoor men niet anders dan dankbaar kan zijn.

Wat niet tentoongesteld is, kreeg, indien ik wel ingelicht ben, een plaats in de gesloten vakken onder de vitrines, een systeem dat m. i. bezwaren oplevert voor iemand, die niet uitsluitend geleid wil worden door de altijd min of meer persoonlijke keus der Directie, maar uit eigen oogen zich een oordeel wil vormen en daarom den geheelen voorraad dient te kennen. Hij ziet zich verplicht de beheerders lastig te vallen met het verzoek om al die kasten — en er zijn er heel wat — stuk voor stuk te openen, een tijdroovend en verdrietelijk werk! Gemakkelijker zoude het zijn, indien het bedoelde materiaal te vinden ware in een voor het gewone

publiek gesloten depot en dan overzichtelijk geordend, desnoods op zolders.

Ten slotte een paar kleinigheden, ten bewijze dat ik de collectie met aandacht bezichtigd heb, dingen die aan de waarde van het geheel niets afdoen, maar evenals storende drukfouten om rectificatie vragen. In de afdeeling van het Romeinsche terra-sigillata bevindt zich, onder een scherven-overzicht van dat vaatwerk, een scherfje (n°. 1851), dat door zijn lichtgrijze kleur opvalt onder al die typisch roode waar, en inderdaad, al is er overeenkomst in de reliëfversiering. De Spaansche plooi kraag en hoed van het in een medaillon geplaatste mannenkopje bewijst volkomen dat het hier een vreemde eend in de bijt geldt en wel uit de 16de eeuw. Een pendant levert de als Frankisch (waarom?) aangeduide groep van bewerkte beenen voorwerpen uit de terpen, waaronder een in 16de of 17de eeuw sch kostuum gehuld vrouwenfiguurtje, vermoedelijk een mesheft. Een voorbeeld te meer hoe zich in den bodem, op soms raadselachtige wijze, onder werkelijk oude dingen betrekkelijk moderne voorwerpen weten te mengen.

Met dit weinige hopen wij te hebben voldaan aan het verzoek van de Redactie om nog in deze aflevering van het Bulletin de aandacht te vestigen op deze belangrijke gebeurtenis op het gebied der Nederlandsche oudheidkunde.

Mr. P. C. J. A. BOELES.

Karolingisch zilverwerk in het Museum te Leeuwarden.

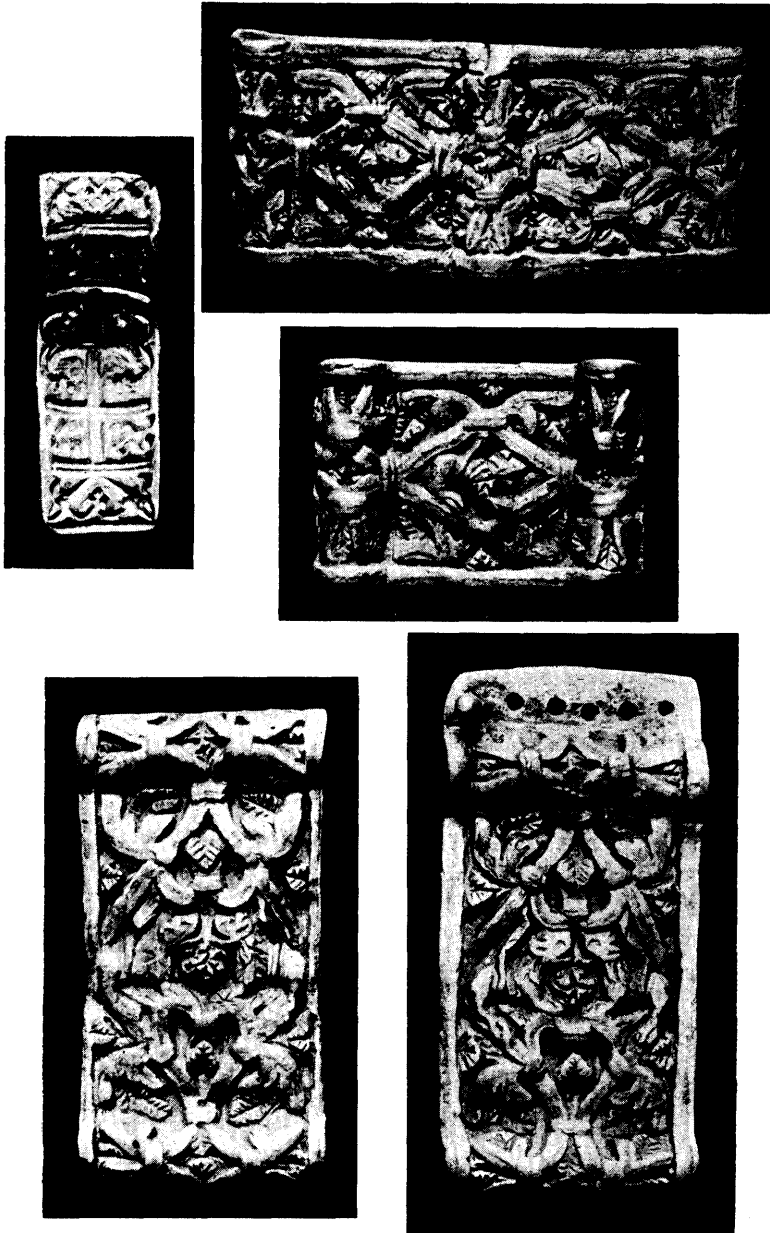
Zilversmidswerk dat typisch is voor den Karolingischen tijd komt geloof ik in onze Nederlandsche musea niet voor. De terpen hebben het onlangs geleverd: een vondst van negende eeuwse munten en de hier volledig en op ware grootte weergegeven versierde stukken zilver, welke laatste, met een keuze uit de munten, het eigendom werden van den heer S. Wigersma Hz. te Leeuwarden, die deze merkwaardige zaken in bruikleen afstond aan het Friesch museum.

De muntvondst, waarover wij hier niet in den breede zullen uitweiden, geeft een interessanten kijk op het in de dagen dat alles in den grond raakte circuleerende geld en eenige aanwijzing voor de streken waar het grootste bestanddeel, de twintig barbaarsche gouden solidi van Lodewijk den Vrome, vervaardigd werden. Deze munten komen in ons Noorden nog al eens voor, hoewel niet uitsluitend. Dirks beeldde er in 1858 een exemplaar van af in de *Revue de la numismatique Belge*¹⁾ en de heer Wigersma deelt er²⁾ het noodige over mede aan de hand eener aan Gariel ontleende afbeelding, weergevende de gelijdelijke verwording van deze barbaarsche typen²⁾. Mag men aannemen dat deze solidi in de 9e eeuw

1) Tom. II, 3me Série, n°. 15.

2) *Tijdschrift voor munt- en penningkunde*, 1906, blz. 100.

ontstaan zijn, ook de enkele zilveren munten die er bij waren behooren

Karolingische gordelbeslagen en mantelspeld.

tot die eeuw; de jongste zijn van de zonen van Lodewijk den Vrome.

In aanmerking genomen verder, dat de gouden solidi niet al te lang na de vervaardiging in den grond geraakt kunnen zijn, omdat onder de twintig stuks vele geheel gelijke exemplaren voorkomen, een gevoelen dat door den heer Wigersma gedeeld wordt, kan het deponeren van de vondst gevoegelijk omstreeks het jaar 900 gesteld worden.

Ook zonder de dateerende hulp der munten zouden de zilveren sierstukken reeds om den stijl voor Karolingisch werk gehouden moeten worden. De ruitvormig samengenomen ranken zijn o.a. terug te vinden op een bronzen spang uit dezen tijd, afgebeeld door den bekenden S. Müller¹⁾, directeur van het museum te Kopenhagen, die weet te vertellen, dat er in Skandinavië talrijke prachtige gordelversieringen en spangen van goud en zilver bekend zijn, georneerd met blad- en rankwerk in den Karolingischen, half klassieken stijl van West-Europa. Hij zegt, dat die stukken zonder twijfel door de Vikingers buit gemaakt werden en daarna in hun vaderland inspireerden tot naveling.

In onze streken is weinig van dat werk overgebleven, mogelijk een gevolg ook van die rooftochten.

Het is gietwerk, maar iets meer nog, n.l. op de uitgespaarde ranken na is alles verguld of mogelijk met goudblad beklopt, zooals de vorige eigenaar, de zilversmid Rodbard te Dordrecht aangaf. Langs de wit gelaten ranken zelf loopt in het midden een donkere streep niello: een met zwarter metaal gevulde groef. Al is de bewerking eenigzins grof, het geheel is toch een welkom voorbeeld van Karolingischen stijl, die reeds sterk herinnert aan de volgende Romaansche eeuwen. De kleine leeuwjes met de door de achterpooten langs den rug omhoog gestoken staarten zijn ook zeer karakteristiek. Met de sieraden die de terpen leverden uit de voorafgaande Merovingische tijden bespeurt men niet den minsten samenhang, geen zweem van Germaansche volkskunst, en dat is wel merkwaardig.

De vormen der stukken komen echter veel overeen met de langwerpige vierkante gordelbeslagen in Merovingischen stijl en wij willen ze voorloopig ook als zoodanig gebruikt opvatten, behalve het kleinste, in het midden boogvormig oplopende stuk, dat tot mantelspeld diende, blijkens den naaldhouder aan de keerzijde vastgesoldeerd.

De analyse van een der grootste stukken gaf slechts 66% fijn zilver. Volgens den heer Rodbard geschiedde de vondst in eene wierde of terp in de buurt van Delfzijl.

Leeuwarden,

Mr. P. C. J. A. BOELES.

1) *Nordische Altertumskunde*, II, Abb. 178.

Oude Monumenten.

Nieuwe kerk te Amsterdam.

Reeds meermalen werd de wenschelijkheid geuit om de Nieuwe kerk van de aangebouwde huisjes te bevrijden, teneinde het fraaie gebouw meer tot zijn recht te doen komen, doch de kerkelijke fondsen konden de opbrengst uit de huren der huisjes niet missen. Thans is door een kunstlievend stadgenoot een belangrijk bedrag, men spreekt van 1 à 2 ton, toegezegd om uit de rente in de te missen huuropbrengst te gemoet te komen. Door verwijdering der huisjes in de Mozes- en Aäronstraat zoude de geheele kerk tusschen de ingangen op den N.Z. Voorburgwal vrij komen. Het plan is in handen gesteld van de Commissie van Toezicht voor de kerkgebouwen.

Het Rapenburg te Leiden.

Een ernstig gevaar voor verminking van een van de mooiste Oud-Hollandsche grachten is althans voorloopig gelukkig afgewend. Eenige maanden geleden werd door eenige Leidsche ingezetenen verzocht om het prachtige Rapenburg te dempen om aldus bevrijd te worden van de vooral 's zomers dikwijls hinderende uitwasemingen. De aesthetische en praktische bezwaren hiertegen door de Vereeniging Oud-Leiden geopperd, de belemmering van de scheepvaart, waarop door Schuttevaer werd gewezen, en de groote kosten hebben B. en Ws. ongunstig doen adviseeren en de Raad vereenigde zich den 6^{den} Juni met dit afwijzend advies.

Praehistorische bronsvondst te Voorhout.

In een veenlaag onder een kleilaag, welke op zijn beurt door zand was overdekt, werd onder Voorhout bij Leiden een z.g. depôtvondst van brons begraven gevonden, en wel de grootste, welke tot heden in ons land werd ontdekt. Niet minder dan 19 bronzen bijlen van verschillenden vorm waren tezamen begraven, waarschijnlijk weggestopt door een reizend koopman. Men vermoedt, dat de gevonden bijlen uit de eerste eeuwen voor Christus stammen.

Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden heeft zich het bezit van deze zoo belangrijke vondst weten te verschaffen, die terstond in de kamer voor de jongste opgravingen is ten toon gesteld. *N. R. Ct.*

N. H. Kerk te Zegwaard.

Het bescheiden kerkje der N. H. Gemeente te Zegwaard werd in 1784 gebouwd, nadat de oude kerk, die reeds in 1476 wordt vermeld, was afgebroken. Eenige herinneringen uit den tijd voor den herbouw bleven nog bewaard, waaronder een fraaie klok met 4 medaillons en een laat-gothisch

randschrift: »Maria ben ick ghegoten van Adrian Steulaert in tiae MDLXXI" en een klok van P. Hemony uit 1667. Onder het kerkzilver zijn twee oude bekers, waarvan een uit het jaar 1679, en verder vindt men er een grafsteen van Jkvr. J. A. van Eys, uit 1768, een gothische zerk met kelk en wapen van Heer Floris Grijp en een in den toren ingemetselden steen met het jaartal 1642. Het meest treft echter het sierlijke koperwerk, lezenaars, doopbekkenstandaard en bolkronen, grootendeels uit den tijd van den herbouw, die een mooi geheel vormen met preekstoel, heerenbanken en psalmbordjes uit omstreeks 1784. Een oogenblik dreigde ernstig gevaar, dat dit fraai geheel zoude verbroken worden, daar het kerkbestuur, in verband met den voorgenomen aanleg van gas, de kronen aan den meest-biedende wilde verkopen. Zoodra dit plan bekend werd, wendde ik mij, als voorzitter der Prov. Z.-Holl. Archeologische Commissie, tot de betrokken autoriteiten en tot het kerkbestuur om op het ongewenschte van den verkoop te wijzen. Verwijderde men toch de twee groote kronen met schildjes en de 5 kleinere kronen, waarvan twee nog uit de 17de eeuw dateeren, dan ware de grootste bekoring aan het aardig kerk-interieur ontnomen. Ook van andere zijden werd daarna op het behoud van het koperwerk aangedrongen en hierdoor werden de oogen van het kerkbestuur geopend, dat, eenmaal overtuigd van de waarde van het behoud der sierlijke kronen voor zijn vriendelijk kerkje, terstond de aangekondigde verkooping introk en aldus een later onherstelbaar verlies nog juist bij tijds hielp voorkomen. Niet steeds zijn de bezitters zelf het meest overtuigd van het belang van het oud kerkmeubilair; wat men dagelijks ziet, waardeert men minder. Te meer mag men daarom op prijs stellen, dat het kerkbestuur, na eenmaal op het belang der kronen voor de kerk te zijn geweest, op het ontijdig genomen besluit is teruggekeerd. Moge het thans zijn goede bedoelingen volmaken door tegelijk de kleine defekten aan enkele kronen te doen herstellen, waardoor verdere beschadiging kan voorkomen worden.

J. C. O.

Verlagen.

Vierde jaarverslag der Rijkscmissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst. 1906.

Uit het verslag blijkt, dat de voorloopige beschrijving geregeld werd voortgezet, waarbij de leden ook meermalen gelegenheid hadden om in het belang van het behoud der monumenten werkzaam te zijn. Uit 21 gemeenten worden speciale gebouwen vermeld, wier toestand de aandacht der commissie vereischte. Zeer terecht werd hierbij een grens getrokken voor het arbeidsveld der commissie, en werd voor het adviseeren over de wijze, waarop eventueele restauraties zouden behooren te geschieden,

naar het bureau van de afdeling Kunsten en Wetenschappen verwezen.

Met de definitieve beschrijving werd een begin gemaakt door de bewerking en afbeelding der monumenten van Breda en omstreken. In Breda zelf werden 4 kerken en gebouwen opgemeten en eenige details en buiten Breda de N. H. kerk te Ginneken en de kapellen te Gageldonk, Galder en Heusdenhout. Deze opmetingen bestaan bij belangrijker gebouwen in plattegronden, doorsneden en opstanden en bij eenvoudiger gebouwen alleen uit den plattegrond.

De collectie foto's werd belangrijk uitgebreid door eigen opnamen van de ambtenaren der commissie, tot wier bekwaming in het fotografeeren de voorlichting werd ingeroepen van den Heer Wilhelm Weimar, assistent aan het Museum für Kunst und Gewerbe te Hamburg, die ook had geadviseerd bij de aanschaffing der fotografische apparaten, welke voortreffelijk aan haar doel bleken te beantwoorden.

De commissie wijst op de onoordeelkundige wijze, waarop, bepaaldelijk in de kerken in westelijk Noord-Brabant, met het kerkzilver wordt omgesprongen, dat dikwijls zoodanig bleek »in orde gebracht», dat het veel van zijn waarde als kunsthistorisch document had ingeboet. Het verslag vermeldt hierover:

»Naar vernomen werd, laten eenige, meest Belgische, industrieelen de Brabantsche kerken bereizen en weten dan door hunne agenten de pastoors te laten overhalen — dikwijls met de onzinnigste voorspiegelingen over groote geldswaarde — hun oud liturgisch vaatwerk in restauratie te geven. Ontbrekende deelen worden dan bijgemaakt en het geheele voorwerp »zwaar verguld», zonder dat rekening wordt gehouden met den oorspronkelijken toestand, waarbij zilver en goud, glanzende en matte vergulding dikwijls met zoo fijn gevoel voor de tegenstellingen in metaalglanzen zijn toegepast.»

Het verslag bevat nog eenige belangrijke mededeelingen over de opgravingen door den Heer B. J. M. de Bont op het terrein van de voormalige abdij van Egmond, die wij hier in extenso laten volgen:

»Niettegenstaande in 1820 zelfs de dekplaten der grafsteden zijn weggehaald, werden tusschen de bewaard gebleven wanden der graven nog enkele geraamten gevonden. Ik ontdekte drie, van zware moppen gemetselde, grafsteden, in elk waarvan op een vloer van kleine, vierkante, gekleurde en verglaasde tegeltjes een ongeschonden skelet rustte. Een hiervan, welks schedel een kwetsuur vertoont, is meer dan waarschijnlijk het overblijfsel van Floris I, die te Hemert doodgeslagen werd »ende ghegraven bi sinen magen» — aan de zuidzijde van den ingang van het choor der Abdijkerk — »neffens zijn zoon». Nog werd blootgelegd de vloer van een grafkelder, metende 2.22×3 M., gelegen achter het choor der thans afgebroken Buurtkerk. Deze vloer bestaat uit roode bakstenen van groot formaat, los, doch met zekeren smaak, kruiswijs naast elkander gelegd. Op de teekening van Stellingwerf, ooggetuige van de slooping der kerk, komt deze kelder voor.»

Provinciale Zuidhollandsche Archeologische Commissie. Verslag over 1906.

Van het verslag werd door de Provincie alleen het gedeelte betreffende de werkzaamheden der Commissie ten opzichte van de monumenten gepubliceerd, zonder kop of staart, waardoor de lezer eenigszins abrupt in medias res geworpen wordt. Overigens maakt het verslag een aangenamen indruk, ook door de goede afbeeldingen van zeven der behandelde monumenten. De Commissie bevorderde, ook door hare bijdragen, de herstelling van den gevel »de Rozijnkorf» te Dordrecht, het behoud van twee fraaie gebrandschilderde ruitjes, uit 1629, in het ziekengasthuis te Gorinchem, het witmarmeren epitaaf voor den vice-admiraal Pieterzon († 1723) in de N. H. kerk te Monster, de brug bij Sion onder Rijswijk en de ramen in de N. H. kerk te Vierpolders, uit 1721. Verder wijdde zij haar aandacht aan de bekende graftombe van Nic. van Putten en Aleidis († 1311 en 1316) te Geervliet, het huis Dever onder Lisse en het Bagijnhofspoorste te Dordrecht.

Jaarverslag over 1906 van de Commissie van beheer over het Gemeentemuseum te 's Gravenhage.

Vele schilderijen hebben een grondige behandeling noodig voor hun behoud, doch wegens de aan restauratie steeds verbonden gevaren werd nog geen beslissing over het al of niet verdoeken genomen.

Onder de belangrijkste aanwinsten op het gebied van oude kunst behooren een stukje van J. W. van Borselen, de Ruïne van Teylingen, en 2 stillevens toegeschreven aan Ter Burgh, afkomstig uit het legaat van W. S. M. baronesse Sirtema van Grovestins. Eenige stukken Haagsch porselein werden aangekocht.

Terecht heeft de Commissie aan B. en W. geadviseerd om uit het legaat Sirtema van Grovestins alleen datgene te aanvaarden, wat voor het Museum zelf eene aanwinst werd geacht.

Jaarverslag der Prov. Geldersche archeologische commissie over 1906. (Opgenomen in Bijdr. en Med. van Gelre, dl. X).

Het verslag vermeldt verschillende gebouwen, die in slechten toestand werden aangetroffen en waarvoor de hulp van het Rijk werd ingeroepen. Zelfstandig trad de Commissie op in het belang van twee kerken in de N. H. kerken te Vaassen en te Westervoort en leverde zij eene bijdrage van f 25.— aan het Museum te Arnhem voor aankoop van een reliëf in zandsteen, waarschijnlijk een votiefsteen, en volgens overlevering afkomstig

uit Zeddam. De steen is hoog 0,13 M en breed 0,37 M en blijkt de

Votiefsteen waarschijnlijk afkomstig van Zeddam

hierbij met verlof van »Gelre« afgedrukte afbeelding eenvoudig, provinciaal werk, waarschijnlijk uit het begin der XVIde eeuw

78ste Verslag van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden. 1905—1906.

Het verslag begint met de herdenking van het Koninklijk bezoek op 26 September 1906 en vermeldt een viertal lezingen voor de leden gehouden.

De voorgenomen restauratie van de Schierstins kwam nagenoeg gereed en de uitgebreide schenking-Bisschop noopte om meerdere ruimte voor het museum te zoeken. Twee aangrenzende woningen in de Koningsstraat werden hiertoe aangekocht.

Het Genootschap wijdde in het bijzonder zijn aandacht aan de terpen. Een terpenkaart, die 562 nummers vermeldt, werd vervaardigd door den Heer J. P. Wiersma en bij de ontgraving van de terp te Hoogbeintum werd geregeld namens het Genootschap toezicht gehouden. Hierbij werden o.a. belangrijke gegevens verzameld over het verblijf van Saksische stammen in Friesland in de 5e en 6e eeuw n. Chr.

Onder de vele aanwinsten zijn in het bijzonder te vermelden de runen-inscriptie, reeds in de Mei-aflevering 1906 van dit Bulletin besproken, en een zilveren gedreven

Gedreven zilveren kan door P. Faber c. 1679.

lampetkan en schotel vervaardigd door den Leeuwarder drijver Pieter Faber, omstreeks 1679. De schotel is in het midden versierd door de gegraveerde wapens van Sminia en Gerroltsma en de rand is in twaalf vakken verdeeld, ieder met een groep van 2 of 3 knapen, vermoedelijk eene symbolische voorstelling der 12 maanden. De kan heeft het model van de Lutma-kan in het Nederlandsch museum te Amsterdam en is versierd met gedreven tulpen en ander bloemornament. De hierbij gevoegde afbeelding is aan het Verslag ontleend en werd ons welwillend door het Genootschap verstrekt. De verschillende aanwinsten zijn met de bekende nauwkeurigheid en uitvoerigheid in het verslag beschreven.

Genre, Bijdragen en Mededeelingen. Deel X. Arnhem, 1907.

Het laatst verschenen deel bevat weder een aantal interessante artikelen over allerlei onderwerpen betreffende het oude hertogdom. Op oudheidkundig gebied valt hierbij te wijzen op een artikel van H. D. J. van Schevichaven, waarin hij de plaats van de hertogelijke kapel tracht aan te wijzen, en op eene lijst van Nijmeegsche inboedels in de 2de helft der 16de eeuw, die een beeld geeft van de eenvoudige inrichting van het meubilair. Door Dr. E. Epkemer wordt eene uitgebreide studie gewijd aan den St. Maartenskerk en toren te Zalt Bommel en door J. Grimberg aan de Zutphensche poorten. F. A. Hofer geeft eenige aanvullingen op zijne geschiedenis van de N. H. kerk te Hattem en deelt bij de uittreksels uit het oudste notulenboek der N. H. gemeente te 's Heerenberg ook eenige bijzonderheden mede over kasteel en kerk aldaar.

Overzicht van de werkzaamheden der Vereeniging Rembrandt Harmenszoon van Rijn te Leiden.

Het overzicht bevat een uitvoerig verslag van de welgeslaagde herdenking te Leiden. De tentoonstelling bevatte 75 schilderijen, waaronder 26 van Rembrandt, 13 van Jan Steen, enz., een menigte origineele teekeningen van Rembrandt en honderden reproducties naar zijne werken. De tentoonstelling werd door ongeveer 14 000 personen bezocht, waarbij gerekend zijn de bezoeken op dagen van verminderd entree en de leerlingen van eenige scholen, pleegzusters, enz. aan wie kosteloos toegang werd verleend.

De inkomsten der Vereeniging bestonden uit: vrijwillige bijdragen *f* 12326.57⁵, — waaronder *f* 2000 van het Rijk —, opbrengst der tentoonstellingen *f* 14861.58 en rente *f* 331.88, waartegen de uitgaven bedroegen aan algemeene onkosten *f* 922.72⁵, aan de tentoonstellingen *f* 9877.07⁵, het monument *f* 4000 en onthulling en feestviering *f* 3476.94. Van de door de gemeente toegezegde bijdrage van *f* 2000 in het eventueel verlies behoefde geen gebruik gemaakt te worden, terwijl de Gemeente afstand deed van het haar toekomend aandeel in de entreegelden.

Het batig slot, op 1 Januari groot *f* 9243.31⁵, werd ter beschikking gesteld van de Commissie voor het Stedelijk Museum, om hieruit een of meer schilderijen van Leidsche meesters aan te koopen ter herinnering aan de Rembrandtfeesten.

Verschillende Mededeelingen.

Rembrandt en Lastman.

De heer Martin ¹⁾ heeft zeer terecht in een tekening van Rembrandt een herinnering van Lastman's beroemde Offerstatie van Listra, door Vondel bezongen, toen die later het eigendom van Jan Six was, herkend en Mevrouw Goekoop—de Jongh ²⁾ heeft niet minder geluk gehad bij de aanwijzing van het grauwtje, dat ook van Six is geweest, de prediking van Johannes, waarin Rembrandt die schets heeft verwerkt.

Maar Mevrouw Goekoop heeft het onderwerp niet uitgeput. De schilderij te Berlijn heeft een eigen geschiedenis en dat maakt juist deze vondst zoo leerrijk. Het zijn negen lapjes doek, één middenstuk en acht brokjes die daar aangezet zijn om dit rondom te vergrooten. Bode ³⁾ heeft reeds aangetoond, dat dit middenstuk o. a. volgens de portretten van Rembrandt en zijn moeder, die er op voorkomen, van 1637 of 1638, niet later dan 1639 zijn moet. Dit middenstuk nu dekt zich geheel met de compositie van Lastman, zooals Rembrandt die naar zijn opvatting wijzigde.

Wat daaromheen is, is latere toevoeging, getuigend van een nieuwere opvatting van ruimte bij Rembrandt. Volgens Bode zouden die toevoegingen van weinig later zijn, hoewel het hem natuurlijk niet ontgaan is dat tegenover de uitvoerige schildering van het oorspronkelijke werk deze meest zeer schetsmatig zijn uitgevoerd. Hierin geloof ik zeker dat hij zich vergist. Minstens tien jaar later zoude ik die willen stellen, als ik denk aan de Eendracht van het Land te Rotterdam, en eigenlijk liever nog later, zoo breed zijn zij behandeld en zoo geheel anders dan andere grauwtjes die ik ken. En ik zie eigenlijk niet in, waarom men niet zou aannemen, dat de catalogus van den Cardinaal Fesch redenen kan gehad hebben, die wij thans niet meer kennen, een opschrift op de oude lijst bijvoorbeeld, waaruit de datum van het voltooid werk 1656 bleek te zijn, zooals daar wordt opgegeven. In het begin der 19de eeuw toch was men waarlijk nog niet gewend bijzonder aan datums of zelfs aan handteekeningen te hechten.

Ook de tekening van den heer Bonnat wijst, dunkt mij, op dien tijd en is niet slechts een schets alleen voor de omlijsting, maar zeker ook voor de verjongde compositie. Ik zou voor de omlijsting kunnen vergelijken mijn schets voor de anatomische les van Deyman (1656), voor de breede toets het tweede ontwerp in den Louvre en mijn derde ontwerp voor het portret van Six (1654) ja zelfs het gezicht op Londen (of liever de gezichten, want ik houd ook de tekening te Weenen voor echt) die de heer Hofstede de Groot wel wat al te laat, misschien in 1662, zet.

1) *Bulletin* 1906, blz. 187.

2) *Bulletin* 1907, blz. 40.

3) *Fahrbuch* 1892, blz. 213 v.v.

Ook zou ik er op kunnen wijzen dat Rembrandt, hoewel hij in zijn schilderij de berg op den achtergrond wel verbreedt maar niet gewijzigd heeft, in deze teekening daaraan den zelfden vorm heeft gegeven als in zijn ets van 1650 (B 235) en bijna den zelfden als in zijn ets van 1653 (B 211) die ook verder in de landschap-compositie zoo sterk aan de teekening, niet aan de schilderij herinnert.

Bode heeft aannemelijk gemaakt, dat het oorspronkelijk een voorbereiding voor een ets is geweest. Nu wil ik in het midden laten of Rembrandt zulke etsen werkelijk door zijn leerlingen liet uitvoeren, wat zeer wel mogelijk is, of dat hij zelf droger en minder gelukkig de naald hanteerde, wanneer hij zich eenmaal aan een voorbeeld gebonden had in plaats van vrij te werken, maar ik durf thans toch wel aannemen dat het nooit tot uitvoering kwam, anders had Six wel een afdruk bezeten en Gersaint die dus ook vermeld.

Six nam in 1652 van Rembrandt zijn beroemdste portret van Saskia (1634) over en kocht later nog, toen hij het portret van zijn vrouw reeds door Flinck had laten schilderen, misschien in 1657, uit den inboedel van Johannes de Renialme, het overspelige vrouwtje van 1644. Heeft het werk van de latere jaren hem niet aangestaan, zijn bewondering voor de uitvoeriger kunst van Rembrandt uit vroeger tijden bleef hij behouden. In 1658 blijkt hij de Johannes predicatie reeds gehad te hebben. Ik stel mij de zaak zoo voor. Six heeft in 1656 van Rembrandt willen koopen het grauwtje van omstreeks 1638, een herinnering van zijn eigen stuk van Lastman. Toen Rembrandt echter zijn oude werk weer eens aankeek, heeft hij het gegeven vernieuwd en zich ook het recht voorbehouden er een ets van te maken, welk voornemen toch weer niet tot uitvoering kwam. Six, die blijkens zijn Pandora wel van diergelijke grappen hield, zal zich door de nieuw bijgevoegde hondenbruiloft en het kind dat geholpen wordt eerder aangetrokken dan geërgerd gevoeld hebben.

Trouwens, Rembrandt had niet alleen deze cynische onverschilligheid voor de prediking van den dooper meer tot uitdrukking gebracht, maar ook het toestroomen van alle volkeren tot de heilsleer laten uitkomen.

Maar wat is nu het belang van deze zaak? De zoo duidelijk gewijzigde opvatting der compositie van Rembrandt.

In het oorspronkelijke stuk van vóór 1639 is evenals bij Lastman nog de voorstelling krap omsloten door de lijst. Boven zal de obelisk tot den rand gegaan zijn, de kop die er thans op staat, heeft, meen ik, later den top vervangen en zou anders ook juist tot de lijst gekomen zijn. Rechts sloot de groep achter Johannes de voorstelling af. In den hoek links past geheel de zittende vrouw, boven wie nog een halve figuur een krachtige begrenzing voortzette. Hoe het staat met de drie schriftgeleerden midden in het doek, die thans een hoofdgroep vormen, kan ik zonder nader onderzoek van het stuk niet zeker zeggen. Zij staan thans met de voeten op de onderste reep en op de uitmuntende photogravure die ik vóór mij heb

liggen, schijnen de twee voorste ten minste een latere hand te verraden. Die groep ontbreekt ook bij Lastman.

Later, zoo men wil omstreeks 1648, volgens mij eer in 1656, heeft Rembrandt dus rondom meer ruimte gebracht; boven door meer lucht toe te voegen, rechts door het voortzetten der groepen in krachtige lijnen en donkere tinten zooals onderaan, hooger in halven toon vooral in dien krijgsman die haast evenzeer aan zijn Indische miniaturen als aan zijn Saul van den heer Bredius (1665?) herinnert; vooraan door die donkere partijen waar het uiterste naturalisme in wegschuilt en links met een ruiter, wiens gebombeerde harnas doet denken aan de Hendracht van het Land (1648),

een kameel waarop onder een rijong een man zit met een Bourgondisch vrouwenkapsel, veel kenmerkender lijkt het mij dan dat van de zooveel besproken Asnath (1656), en daarnevens ruimte en verschieft.

Ruimte buiten de figuren om, dat is het meest nieuwe en meest kenmerkende in dit gewijzigd geheel, het meest afwijkende van de algemeene gewoonte, zooals wij die kunnen leeren kennen uit bijna alles wat oudere kunst mag heeten, al maken wij ons dat zelve moeilijk waar, omdat wij staan onder den invloed der 19de eeuw, die ruimte om de figuren heen heeft verlangd tot zij er soms in zwommen.

En de 19de eeuw heeft daarbij klaarblijkelijk weer den invloed van Rembrandt ondervonden, van wiens laatste groote werk, zijn Claudius

Civilis (1662), men het grootste deel heeft kunnen wegsnijden, zonder aan de voorstelling te raken.

De heer Veth gaat dus ook wat ver, wanneer hij in zijn betoog dat de Nachtwacht niet besnoeid is, Rembrandt's wijze van zijn werk af te sluiten als door alle tijden heen ongewijzigd, aanneemt. Er is hier wel degelijk een ontwikkeling waar te nemen, waarin zoowel het bestaande als wat de copie van Lundens geeft hun plaats zouden vinden. Van boven en beneden is de Nachtwacht zeker niet afgesneden. De Heer Veth heeft het afdoende aangetoond voor den bovenkant door het raampje, bij Lundens juist evenver zichtbaar, ik zelf heb onderaan de grenslijn gevonden waarmee Rembrandt zijn voorstelling afsneed. Lager komt wel onderschildering, geen afwerking meer voor. De hoogtemaat (3.59) is trouwens nog dezelfde als van de schilderij van Jacob Backer, die denzelfden wand bekleedde (3.58);

de schilderij van Elias (3.40), die het middenstuk vormde, moet ingekort zijn.

De voeten der figuren van de Nachtwacht zijn dan ook altijd nog iets verder van de lijst dan die van de andere schutter- en regentenstukken van dezen tijd, waar zij er meest onmiddellijk aan raken en alle vaandels der schutterstukken in 's Rijksmuseum verdwijnen achter de lijst.

De ernstigste vraag is echter of er links een brugboog met twee toeschouwers is weggesneden.

Wel missen wij dit stuk niet, maar indien Rembrandt het had geschilderd twijfel ik niet of het mooi geweest zou zijn en wij het niet zouden willen missen.

Wel schijnt er een breede, beter bewaarde reep, het midden van dit stuk aan te wijzen, waarvan de grenslijnen moeilijk te bepalen zijn sedert de schijnbare grens door den Heer Heijdenrijk herkend is als de naad van het bij de verdoeking gebruikte linnen, en wel pleit het doorhangen der horizontale banen van het oorspronkelijke doek, dat rechts van de middel-lijn het sterkst is zeker niet voor het ontbreken van een stuk links, maar

de breedte van den tegenhanger van Backer (4 97) wijst op het verloren gaan van iets meer (0 62) dan de copie van Lundens vordert. De strook is op de Lundens een tiende van de volle breedte. Een tiende van de breedte van den Backer is 49³, zelfs al telt men daarbij nog een centimeter of 6 die rechts verloren kunnen zijn, dan verkrijgt men niet geheel de verlangde maat. Het middenstuk van Elias is een voet breeder (5.25) dan de Backer, maar dit verklaart zich geredelijk uit de inrichting der betimmering van de zaal, die aan de korte wanden een voet sprong kan hebben gehad.

Evenwel afdoende zijn zulke becijferingen niet, zoolang de maten der

zaal onbekend zijn en men de inrichting maar zeer oppervlakkig kent.

Het vraagstuk is duikt mij uit diergelijke gegevens niet op te lossen, althans niet opgelost. Het zal slechts benaderd kunnen worden door een voortgezet onderzoek van Rembrandts wijze van samenstellen, zooals de Heer Veth dat zoo terecht heeft aangegeven, slechts meer historisch op te vatten. Daarbij mag men niet vergeten ook rekening te houden met de groote afmetingen der schilderij. Onlangs heb ik gelegenheid gehad naar aanleiding van Potters reuzenwerken daar iets over te zeggen¹⁾. Een zeer sprekend voorbeeld is mij juist weer onder de oogen gekomen van Rubens.

Rubens heeft in een landschap van Brueghel een Christus als tuin-

1) *Onze Kunst*, 1907, blz. 17.

man met Maria Magdalena geschilderd, figuren van ongeveer een voet hoog, waarvan ik een fotografietje kreeg van den Heer Carl Hausmann te Pymont. Rubens heeft dezelfde beelden levensgroot herhaald (verzameling Six). Daarbij vielen weg de lucht en de kruin der boomen en de geheele linker helft der schilderij met den heuvel en de andere boomenrij en de bloemen en planten op den voorgrond, die Brueghel niet gewaagd heeft, die zelfs Potter niet in staat zou zijn geweest, in zulk een menigte levensgroot te schilderen en verder werd ook de potplant rechts weggelaten.

Alleen beneden is weinig weggenomen en zou dus een strook van 13 M. onder de voeten leeg zijn gebleven. Maar dertien centimeter ledige voorgrond blijft zelfs in een levensgroot stuk, meer dan een stuk of vijf voor een zesde der verhouding en zoo heeft Rubens dan het zalfpotje dat voor de voeten van Magdalena stond laten zakken tot het nog geen centimeter van den rand verwijderd was.

Zoo kan omgekeerd gemakkelijk Lundens in zijn kleine copie een smalle strook achter den rug van den zittenden man hebben aangevoegd, waarmede een twee voet breede zoo goed als ledige strook aan het groote werk niet gelijk staat.

Dus blijft zulk een onderzoek uiterst moeilijk en het zal de vraag zijn of wij voldoende gegevens bezitten om uit te maken of Rembrandt in 1642 nog volgens zijn oudere of reeds op zijn nieuwere wijze samenstelde.

Wellicht, ik heb het den Heer Veth reeds mondeling gezegd, heeft Mevrouw Goekoop¹⁾ ons nog in den wegloopenden jongen een nieuw middel aan de hand gedaan om achter de waarheid te komen. Blijkt Lundens te hebben moeten wijzigen om dien jongen de leuning te kunnen laten grijpen en heeft hij hem daarom achteruit gezet, wat hij in elk geval gedaan heeft, dan mogen wij wel zeggen dat de zaak eens voor goed is uitgemaakt.

Maar heeft hij het daarom gedaan? Ik antwoord met een vraag. Kan men zich in dien in toon gehouden hoek in de Nachtwacht voorstellen een knop van een bruggeleuning die uit het doek komt en zoo wedijvert met den bardezaan van den luitenant?

Leidt evenwel ook dit middel niet tot een uitkomst, dan blijven wij even wijs als te voren en blijft ons niets over, ik herhaal het, dan geduldig ons onderzoek voort te zetten of Rembrandt zich reeds vrij had gemaakt of dat wij in hem nog den leerling van Lastman hebben te erkennen.

J. SIX.

Naar aanleiding van bovenstaand opstel van Prof. Six veroorloof ik mij een vraag, die ik reeds had willen stellen naar aanleiding van het opstel van Mevr. Goekoop—de Jong in dit Bulletin, namelijk deze: is er werkelijk eenige reden om aan te nemen, dat Rembrandt zijn schets naar Lastman's Lystraschilderij heeft »verwerkt» in de Berlijnsche Prediking van Johannes den Dooper?

1) *Onze Kunst*, 1907 (Maart).

Mij dunkt de samenhang van die schets en de Berlijnsche schilderij (vóór de vergrooting) wel wat ver gezocht. Gelijkheid van opzet in *zeer* groote trekken is er zeer zeker. In een hoek op een hoogte vóór een hoogopgaande steenen afsluiting (in 't eene geval *gebouwen*, in 't andere een *rotswand*), ziet men den »spreker" of sprekers, op beide stukken omringd door toehoorders, die in 't eene geval vormen een *stoet*, in 't andere grootendeels *op den grond zijn gelegerd*. Op beide stukken ook een bergverschiet achter een obelisk en Romeinsche gebouwen.

Maar verder gaat die overeenkomst niet. En nu is het m.i. zeer de vraag, of men in dit geval nog kan zeggen, dat de schets der collectie Bonnat in 't Berlijnsche stuk is »verwerkt".

Ik zie in het Berlijnsche stuk nergens eenige reminescentie aan eenige *bepaalde* Lastman-compositie en nog minder een reminescentie *via* de — iets veranderde — geteekende copie van Rembrandt naar Lastman's schilderij. Veeleer beschouw ik de compositioneele eigenschappen van de Berlijnsche prediking — zooals ze oorspronkelijk was — als een zeer verklaarbaar uitvloeisel van de algemeene manier van componeeren van dergelijke stukken in dien tijd. Zoowel Pynas als Moeyaert en Lastman zetten dergelijke tafereelen op die manier in elkander en Rembrandt volgde hen na, of zelfs zóó zou ik het niet eens willen noemen, maar eenvoudig: Rembrandt deed óók zoo, *zonder* bepaalde voorbeelden, vol reminescenties weliswaar aan zijn leerjaren, aan Lastman's Lystra-statie óók, maar *niet* met de schets daarnaar vóór zich.

Er zijn meer werken van Rembrandt uit de dertiger jaren, waarin *deze* ¹⁾ wijze van componeeren der Lastman-Pynas-Moeyaert-groep nawerkt. Zoo b. v. de Christus vóór Pilatus (1633) in de National Gallery te Londen, de ets voor »de Zeevaerts-Lof" van 1633 (B 111), de Christus als Hovenier (1638) in Buckingham Palace, het Bezoek van Maria bij Elisabeth (1640) in de collectie van den hertog v. Westminster, enz. Zelfs nog in de »Eendracht van 't Land" (1648) in 't Museum Boymans vinden we een naklank van die manier van componeeren, die daarna noch in Rembrandts schilderijen, noch in zijn etsen meer voorkomt. Hoe geheel anders is — om één voorbeeld te noemen — zijn ets met Petrus en Johannes, die den lamme genezen, van 1659, waar het motief, zoo gelijkend op de Lystravoorstelling, toch gemakkelijk tot een dergelijke compositie aanleiding had kunnen geven en waar, ondanks dezelfde architectuur-opvatting, toch alle invloed van anderen ver te zoeken is.

Evenmin als men bij de landschappen van Rembrandt een invloed van Lastman alléén kan aannemen en veeleer constateeren moet een naverking van compositie in »requisiten" der geheele groep van Lastman-Pynas-Moeyaert-Wttenbrouck en hoe ze allen heeten mogen, evenzoo

1) Ik zwijg hier van de bekende Lastman-navolgingen in zijn boomen, planten, enz. vóór ± 1633. Vgl. over Lastman-invloeden bij Rembrandt o. a. mijn opstel over Rembrandts Leidschen tijd in Onze Eeuw, Juli 1906.

moet men dunkt mij óók bij werken als de Berlijnsche Prediking aannemen de nawerking der compositioneele hoofdpunten van die toen nog door zoo velen als de éénige ware geprezen richting, een nawerking, die bij Rembrandt nog lang na zijn vestiging in Amsterdam heeft voortgeduurd. Van invloed of zelfs »verwerking» van motieven van Lastman alléén kan men hier dus m. i. niet spreken.

W. MARTIN.

De bewering van den heer Martin slingert zoo vaag tusschen wel en niet, dat het moeilijk is er vat op te krijgen. Of Rembrandt zijn schets naar Lastman's *Listra* vóór zich heeft gehad of niet is bij een kunstenaar als hij een zinnelooze vraag. Maar er ligt iets onbewust op den grond van deze tegenwerping, de vraag namelijk of wij ook bij Rembrandt, zoowel als bij Lastman *e tuti quanti* aan een regelrechte navolging van Rafaël moeten denken. En deze vraag is hier dadelijk ontkennend te beantwoorden. Wel degelijk stamt Rembrandt's *Johannes van Rafaël's Paulus te Athene* af, maar dat dit door bemiddeling van Lastmans *Barnabas te Listra* is, bewijzen reeds afdoende de obelisk en de boog op den achtergrond om van den algemeenen bouw der compositie nog te zwijgen. Niemand beweert natuurlijk dat hij zijn leermeester in alle figuren slaafs zou gevolgd zijn, maar zijn eigen teekening maakt zijn bekendheid met deze motieven-combinatie onloochenbaar.

J. SIX.

Nederlandsche Meubelen.

In Deel IV, blz. 80 vlg. gaf de Heer Jan Kalf een overzicht van gedateerde Nederlandsche meubelen. Zijne opgaven ben ik in staat met de volgende aan te vullen.

In de Roomsche Katholieke kerk te Zevenaar zijn eenige banken en de preekstoel en in de Nederlandsche Hervormde kerk aldaar bijna alle banken, de orgelkast en de preekstoel van gesneden eikenhout. Eerst genoemde preekstoel is voorzien van het jaartal »1657». Blijkbaar zijn al deze meubelen — met uitzondering van de orgelkast — in der tijd door een en denzelfden kastenmaker vervaardigd. Bij een onderzoek in het archief der Nederlandsche Hervormde kerk, die den 1 Mei 1660 in gebruik genomen werd, vond ik onderstaande gegevens, waaruit de naam van den vervaardiger der meubelen, de dagteekening van den preekstoel in de Nederlandsche Hervormde kerk en de er voor betaalde prijs blijkt.

Het eerste stuk luidt:

»Op dato ondernoemt hebbe ick onderschreven van de reformeerde Gemeente tot Zevenaar aengenohmen te macken eenen neuen predickstoell na modell en groenteekening (van haer eigenhandig onderteekent) bij mij berustende, waerin de conditien ten deel 't selve aengaende syn exprimeert voorbehout de vermindering in de grontmaect na goede proportie van 't

werk off andersints na de groote van den predickstoell in de oude kerck tot Aernem, mits dat ick het werck sall veerdig leveren in de tijt van tien weecken na den dag van aennahming na goede meestersprijs en eisch van 't werck waervoor de gemeente mij heeft beloofd op aenstaende Kersmis te betalen 400 Caroli gl. segge vierhondert Caroli gl. met een Rosenobel. Signatum Zevenaer den 21 Julij a^o 1659.

Hendrijck Wijtvelt."

Het tweede is de verrekening en komt als post voor in de kerkrekening van 1659 aldus:

»Aen Hendrick Witvelt betaelt den predickstoel ad 400 gl. hol. een rosenobel 411.—"

De orgelkast heeft tot opschrift: »Conradus Ruprecht me fecit Anno 1697".

F. A. HOEFER.

De rangschikking der teekeningenverzameling in het Amsterdamsch prentenkabinet.

In de laatste aflevering (Bnd III Hft 2) van het Duitsche tijdschrift *Museumkunde* geeft de directeur van het Amsterdamsch Prentenkabinet, de heer Moes, verslag van een belangrijke proef door hem genomen met het oog op de ordening zijner verzameling.

In vroeger eeuwen, toen men de prentkunst wat al te uitsluitend om haar reproductieve waarde schatte, werden de verzamelingen meest naar de ontwerpers der voorstellingen geordend. Tegenwoordig brengt men alle prenten van een graveur, ook die hij naar anderer compositie sneed, bij elkaar. Na een scheiding volgens nationaliteiten doet men dan de graveurs elkaar met hun werk in alphabetische orde opvolgen.

Zoo is nu de schikking wel in bijna alle prentverzamelingen, ook in het Amsterdamsche. Het bezwaar van deze alphabetische schikking is echter dat in een zelfde portefeuille het werk van een onzer tijdgenooten onmiddellijk zal volgen op dat van een kunstenaar der 16^e eeuw, met wien hij niet anders dan de beginletters van zijn naam gemeen heeft. Een overzicht over wat er aan prenten van een zekeren tijd voorhanden is, blijft zoo onmogelijk en de aandacht van den liefhebber wordt door al te groote sprongen afgeleid. Men heeft getracht daaraan tegemoet te komen door de graveurs van een zelfde eeuw of van dezelfde halve- of kwart-eeuw saam te brengen. De heer Moes wijst er echter terecht op dat deze samenvoeging dan alleen redelijk zoude zijn, wanneer de eeuwen of halve eeuwen telkens door een eigen kunstwijze gekenmerkt waren. En dit is niet het geval. Noch de jaren 1500, 1600, 1700, noch 1550, 1650, 1750 waren keerpunten in de geschiedenis der prentkunst.

Voor het overzicht over de ontwikkeling dier kunst is de streng doorgevoerde chronologische rangschikking de meest wenschelijke. De heer Moes heeft echter, voordat hij die zeer omvangrijke verandering, waarbij

veel niet te voorziene moeilijkheden zich zouden kunnen voordoen, ondernam, een proef op kleiner schaal genomen.

Het bij de prentverzameling vergeleken kleine aantal teekeningen van het kabinet (er zijn er over de 4000), is nu chronologisch geordend. — Iemand die studie maakt van teekeningen uit den tijd der Renaissance of van het Rococo bijv., kan nu gemakkelijk overzien wat het prentenkabinet daarvan heeft, vroeger moest hij de geheele verzameling dóór zoeken en zelf het gevondene rangschikken.

De heer Moes is nu als volgt te werk gegaan. Na de verzameling volgens nationaliteiten gescheiden te hebben, werd aan ieder kunstenaar zijn plaats in de school aangewezen door een jaartal. Bij de berekening van dit jaartal werd uitgegaan van de fictie dat een kunstenaar vóór zijn twintigste jaar niet productief is: van zijn productieven tijd, die vervolgens ook gefingeerd werd tusschen zijn twintigste en zijn sterfjaar te vallen, wees dan het middelste jaar hem zijn plaats in de verzameling aan. Goltzius werd 1558 geboren. Het middelste jaar tusschen 1578 en zijn sterfjaar 1616 is 1597. Was het aantal jaren tusschen het twintigste en het sterfjaar oneven dan werd het vroegere jaar gekozen, omdat er toch dikwijls wel zeer vroeg werk van een meester zal bestaan.

Deze berekening was echter natuurlijk alleen mogelijk bij kunstenaars wier geboorte- en sterfjaren bekend zijn. Was van die beiden slechts het sterfjaar bekend, dan diende het eerst bekende jaar van de werkzaamheid des kunstenaars met dat sterfjaar tot het vinden van het middelste jaar. Was slechts zijn geboortjaar bekend dan gaf het laatst bekende jaar van zijn werkzaamheid het andere getal noodig tot het vinden van het middelste jaar. Was noch het geboorte, noch het sterfjaar bekend, dan vormden het eerste en het laatste bekende jaar van werkzaamheid de uitersten waar-tusschen het midden werd bepaald. Was slechts één jaar bekend dan moest dat voorloopig de plaats bepalen en ontbrak elke datum dan moest zulk een kunstenaar wel het jaartal krijgen van hem aan wiens werk hij zich het meest aansloot. Voor de laatste categoriën van kunstenaars maakt natuurlijk elke nieuwe jaarvondst een plaatsverandering mogelijk. Bezwaarlijk is dat echter niet, wanneer men ook de portefeuilles de jaren geeft van de kunstenaars wier werk ze, in chronologische orde, inhouden. Blijkt het jaar van een kunstenaar niet 1650 maar 1645 te zijn, dan brengt men zijn werk eenvoudig uit portef. 1650 naar portef. 1645. De heer Moes geeft zelf gevallen waarbij met zijn stelsel eenigszins zonderlinge resultaten worden verkregen. Hij noemt het geval dat van twee broeders de jongste veel korter leeft dan de oudste. Adriaen van Ostade bijv. staat op 1657, zijn elf jaar jongere broeder en leerling Isaäk op 1645. Ook moest eigenlijk bij vroegrijpe kunstenaars als Lucas van Leyden en Gerard ten Bosch het beginjaar vroeger gesteld worden. Maar terecht laat hij zich door deze uitzonderingsgevallen niet afbrengen van zijn systeem, dat een historisch overzicht der verschillende scholen mogelijk maakt en te genieten geeft.

N. Beets.